

BOLDOGULÁS **TUDÁSKÖZÖSSÉGEKBEN**

KOMMUNIKÁCIÓ
SZERVEZET
TÁRSADALMI TŐKE

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM – KOMMUNIKÁCIÓ TANSZÉK

BELVEDERE-KRE
Szeged–Budapest 2009

X 105825

DOMBRÁDI KRISZTIÁN

BOLDOGULÁS TUDÁSKÖZÖSSÉGEKBEN
KOMMUNIKÁCIÓ, SZERVEZET, TÁRSADALMI TŐKE

Egyetemi jegyzet

Belvedere Meridionale
Károli Gáspár Református Egyetem
Szeged– Budapest 2009

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000767814

X 105825

© Dombrádi Krisztián

© Belvedere Meridionale

© Károli Gáspár Református Egyetem, Kommunikáció Tanszék

Belvedere Meridionale

Alapítva: 1995

6725 Szeged, Hattyas sor 10.

Kiadóvezető: Jancsák Csaba

Károli Gáspár Református Egyetem

Kommunikáció Tanszék

1088 Budapest, Reviczky u. 4.

A kötetet tervezte: Bódi János

Korrektor: Nagy Márton

A borítón Fürjesi Csaba munkája látható.

ELŐSZÓ

Egy egyetemi jegyzet kiadása több célt szolgálhat. Sokszor egy működő kurzus számára jelöli ki az alapvető ismeretek körét, vagy jól bevált szakirodalmi bázist kíván új perspektívából kiegészíteni. Esetleg csak hasznosnak vélt látásmódot szeretne átadni. Lehet, egy későbbi megjelentetésre szánt, bővebb munka előtanulmánya, és jegyzetként való debütálása csak a tartalmi problémák felszínre kerülését kívánja felgyorsítani. A magam részéről mindegyik lehetőséget célként tűztem ki. Bízom hallgatóim érdeklődésében és szigorú kritikáiban éppúgy, mint a Károli Gáspár Református Egyetemen dolgozó kollégáim építő reflexióiban. A Kommunikáció Tanszék, és a szegedi Belvedere Meridionale kiadásában megjelent rövid tanulmánygyűjteményt a tanszék szervezeti szakirányán tanuló hallgatók figyelmébe ajánlom, elsődlegesen mint kiegészítő, szemléletformáló és megvitatandó anyagot.

A jegyzetben olvasható témakörök, szerzők a szervezet- és kommunikációelmélet, illetve a szociológia határterületén mozognak mint transzdiszciplináris összekötő elemek; mégsem perifériát járunk be, sokkal inkább a kommunikáció- és társadalomelmélet összekötő elemeit érintjük, ezért pedig fontos szemléletformálók lehetnek az itt közölt tanulmányok. Nem felejtve, hogy a kommunikáció elemzése a maga sokszínűsége miatt közel sem egyértelmű feladat. Ezért egy magas absztrakciós szintű, szemléletformáló elmélet kapott bevezető szerepet a gyűjteményben, amely a társadalom rendszerszerű kialakulását a kommunikációk láncolatszerű, sematikus kapcsolódásával írja le. Társadalmi alrendszeréről, szervezetről, intézményről, a kommunikációk színteréről kapunk ritka egyértelmű definíciókat. Jelen szöveg néhány ponton továbbépíti Niklas Luhmann fogalmait, elsősorban a *színtér* esetében.

A jegyzet megírását nagyban motiválta a 2007-ben kibontakozott pénzügyi válság megértésének és társadalomelméleti elemzésének igénye. Elsősorban a társadalom különböző alrendszereit átható kölcsönösségeknek és a bizalom kialakulásának vizsgálata volt céлом. Ennek folytatása a társadalmi tőke keletkezésének, majd forrásának kommunikatív magyarázata. Központi szerephez jut a „probléma” és „problémamegoldás”. Az egyéni cselekvők személyes boldogulásuk érdekében

szervezetekhez, vagy kölcsönös bizalmon alapuló közösség(ek)hez csatlakoznak. A kölcsönösség alapja lehet egy hiedelem; vélt vagy valós érdekközösség feltételezése; ideológia; esetleg a kollektív emlékezet (amelyről egy külön fejezetben esik szó). A lényeg az, hogy valamilyen kölcsönös tudás tágitja ki a csekkérvések lehetséges mozgásterét.

Azt feltételezzük, hogy a társadalmi tőke egyes értelmezései megengedik, hogy (például) a politikával kapcsolatos gondolkodásunk is megalapozza a társadalmi együttműködésüket. A helyes társadalmi szemléletmód közéleti kontextusai: helyes demokrácia- és jogértelmezések, az írott és íratlan szabályok ismerete és megbiztos alkalmazása mindig is háttérrel, biztonságot nyújtott. Éppen ezért ütközőzóna a helyes társadalmi szemléletmódról szóló diskurzus, sűrű napirendet produkálva a posztszocialista társadalmakban.

A jegyzet végül a problémamegoldás kommunikatív elemzéséhez rövid függelékkel is tartalmaz, amely fogalmi magyarázatokkal egészíti ki a fentieket. Nem értelmetlen talán néhány sort szentelni a jegyzet végén utószó gyanánt annak, hogy a szervezeti kommunikációs szakemberképzés milyen úton és elvárásokkal kísérelve halad, mit jelent a folytonos innovációs kényszer a szervezetfejlesztésben, és ehhez milyen kompetenciák tűnnek elengedhetetlennek.

Budapest, 2009. október 19.

A KOMMUNIKÁCIÓ HELYE ÉS RENDSZERE

INTERAKCIÓ, SZERVEZET, TÁRSADALOM

ELŐJÁRÓBAN

A következő fejezetben Talcott Parsons, Niklas Luhmann, Richard Münch és Pokol Béla rendszer-tematizációja segít abban, hogy a kommunikáció fogalmáról az empirikus szociológia számára is könnyen megragadható képet alkossunk. A kommunikációk értelmezése minden esetben valamilyen térbeli helyhez, időhöz, dologhoz, és társas szituációhoz kötött. A kommunikációs aktus valamely problémahelyzete a szintér, vagy másképp, a feladat megoldásának aktuális kontextusa. A szintér értelmezése sosem kapott olyan dinamikus, önmagára folyamatosan reflektáló definíciót mint a strukturális rendszerelméletben.

Egyszerűsítve a szintér az, ahol a dolgok megtörténnek. De vajon lehetséges-e a leíró szociológia nyelvén is megfogalmazni, mit értünk változó és formálódó szintér alatt, amelynek ezt a tulajdonságát tartjuk az állandósággal szemben az elsődlegesnek. A szintereken zajló kommunikációk típusossága: azok az ismeretek, amelyek egy-egy helyzetben rendre felhasználhatók, a szocializáció szerepe a problémahelyzetekben, a kommunikáció csatornái, jelrendszere az állandóság valamely fokát feltételezik. Alfred Schütz és Thomas Luckmann az emberi problémamegoldás kapcsán kölcsönös tudásaink cseréjéről értekezett sokat idézett munkájukban, az *Életvilág struktúráiban*. (The Structures of the Life-World, Evanston, Northwestern Uni. Press, 1973). Miközben elemzésük fókuszában a tudások típusossága áll, részletesen kitérnek arra az alapvető igényre, amikor az ember folyton elemzi környezetét és új tudásokkal, változó nézőpontból közelít meg hasonló problémákat. Ugyanis még a szocializáció alatt rögzült „használati utasításaink” is átalakulnak.

A tudások sajátos mintázata a strukturális rendszerelméletben a társadalmi alrendszerek differenciálódásában jutnak szerephez. Niklas Luhmann társa-

dalomelméletében az alrendszerek elkülönülését eredményező kommunikációk az *interakciókra* jellemző szituációban, *szervezeti* vagy *széles társadalmi* keretek között zajlanak. E fejezet második részében (némi fogalmi bevezető és a modern társadalmakat érintő néhány fejlemény tárgyalása után) Niklas Luhmann hármas kategóriáját elemezzük, a kommunikáció helyét mint lehetséges társadalmi teret, és mint lehetséges kontextust.

A személyközi kommunikáció modelljét idéző *interakcióban* a résztvevők a dialógushoz hasonló szituációban vesznek részt, vagyis a felekben tudatosul a másik jelenléte. Az ilyen helyzetek gyorsan keletkeznek, és nem állnak fenn tartósan. A résztvevőknek mindig az aktuális témákra kell szorítkozniuk az interakcióban, eközben a színtér középpontjáért, a figyelem megszerzéséért „csendes hatalmi harcot” folytatnak.

A kommunikációk egy másik lehetséges kerete Luhmann-nál a *szervezet*, ahol azonban már nem a jelenlét, hanem a szervezeti tagság a meghatározó. A szervezetek tartós működésre törekednek, a szervezetekhez való kapcsolódásnak a térbeli jelenlét nem feltétele. A legtágabb színtér végül maga a *társadalom*. Átfogónak azért nem nevezhetjük, mert minden létező cselekvés számára, és főleg minden létező ember számára nem kínál kapcsolódási lehetőséget, ugyanakkor képes arra, hogy szabályozza mindazok kommunikációs lehetőségeit is, akiknek elvi lehetősége van arra, hogy interakcióba lépjenek egymással.

Attól függetlenül, hogy *interakciós*, *szervezeti* vagy *társadalmi* feltételek mellett stabilizálódnak a szociális rendszerek, az biztos, hogy a kommunikációk létrejöttét kölcsönös önérdék határozza meg (például a bank levélben tájékoztat a pénzügyi tartozásról, amelyet érdemes visszafizetni: a bank a pénzéhez jut, ezért cserébe nem értékesíti törvényi lehetőségeinél fogva a tartozás fedezetét). Ebből is látszik, hogy a kommunikációk színtérének határait a felek kölcsönösen, de belátásuk szerint határozzák meg. Az idézett esetben később személyes interakcióra is sor kerülhet ügyfél és bank között. A színtér tehát lehet válaszott, azonban lehet rögzített, előre meghatározott (például a katona a hadseregben szolgál), vagy keletkezhet alkalmyszerűen is.

A kommunikáció színterét mint kontextust is értelmezhetjük. Egy szintéren kapcsolódhatunk egyetlen funkcionális alrendszerhez, de akár többhöz is. Vajon a társadalom pénzügyi alrendszerével folytatott kommunikációt egy bankfiókban nem kísérheti az egészségügyi alrendszerhez való kapcsolódás, ha egy életbiztosítást kötünk, és egészségi állapotunkról nyilatkozunk? A válasz természetesen igen.

Az egyéni önérdék szerinti kommunikációk (az új technológiai lehetőségek miatt is) nem hagyományos szintereken is bekövetkezhetnek, vagyis az adott szituáció eleve nem zárhatja ki a kommunikációt és cselekvést. E rövid témafelvétel összegzéséből úgy tűnik: mind tudásaink rendszere, mind a cselekvések helye olyan fogalmi apparátussal magyarázható a lehető legpontosabban, amely képes a problémamegoldást és elérhető képességek aktuális alakváltozásait folyton önmagára és az adott helyzetre vonatkoztatni. A következőkben arra igyekszünk legalább részben válaszolni (vagy együtt gondolkodásra kérni az olvasót) vajon beváltható-e az ígérvény, vagyis az empirikus szociológia pontosítása a luhamnni műveleti konstruktivizmus által? (Ez az elnevezés áll talán a legközelebb az elméletalkotó szándékaihoz).

Elsősorban a globális pénzügyi válság motiválta azt a gondolatmentet, amely a közérdek és önérdék hatókörét vizsgálja, ennek kapcsán pedig arra a kérdésre keressük a választ, hogy a részvétel milyen lehetőségei nyitottak a társadalom tagjai és szervezetei számára. A válságra adott összehangolt válaszlépések során a közérdek és önérdék intézményesülését, jelenleg fennálló kereteit is újragondolják a döntéshozók.

Ha a kommunikációt rendszerelméleti nézőpontból elemezzük, ritkán kerül elő a színtér fogalma, ez sokkal inkább központi elem a kommunikációkutatás társadalomtudományi tradícióiban, később pedig a kommunikáció participációs felfogásában, amely a kommunikációt egységes jelenségtípusként ábrázolja, mégpedig úgy, hogy a kommunikáció résztvevőinek kölcsönösen birtokolt felkészültségei (tudások, hiedelmek, szokások, stb...) a sikeres problémamegoldás feltételeiként értendők. (Horányi, 2007:14.)¹ Mielőtt részletesen is szó esik a színtéréről, vázlatosan érdemes áttekinteni a luhmanni elmélet néhány alapfogalmát.

1 A kommunikáció participációs elmélet és a strukturális funkcionálizmus közötti párhuzamok felvetése nem célja ennek a rövid tanulmánynak, a színtér későbbi tárgyalása sem ezt a célt tűzi ki.

AZ ELMÉLET KELETKEZÉSÉRŐL

Niklas Luhmann a bieléföldi egyetem szociológiai fakultására beadott kutatási terve igencsak tömör volt. Kutatási téma: társadalomelmélet. Kutatási idő: 30 év. Költségek: semmi. Pontosan mérte fel a feladatot, mert csak 28 évvel később, 1997-ben jelent meg nagy összegző munkája. Saját irányzatát műveleti konstruktivizmusnak nevezi. Luhmann a Frankfurti Iskolához köthető társadalomkritikai vonulatot elvetette, és nem a világba való beavatkozást, hanem a modernség értelmezését tartotta feladatának. A következő 30 esztendő e kérdés megválaszolására fordította. A rendszerelmélet magyarországi, szűk körben csoportosuló elemzői nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy napjainkban egyre nagyobb figyelem övezi a rendkívül termékeny elméletalkotó munkásságát.

A szociális világ leírására konstruált, egységes rendszerré formált modellje kapcsán a volt tanítványok Luhmann varázsáról, és az elmélettel való, örökre szóló fertőzöttségről beszélnek, amelytől elszakadni vagy kigyógyulni belőle nem lehet. Még akkor sem, ha az általa hangsúlyozott cirkularitásból fakadóan kijelenthetjük, Luhmann tanulmányozását sosem lehet befejezni, csak az általa pontosan felrajzolt labirintusban lehetünk képesek egyre beljebb haladni, azáltal egyre többet is látni belőle. „Az elmélet állandóan vonatkoztat önmagára, ezért nem kezdődik valahol és fejeződik be máshol, hanem mintegy menet közben alakul.” Mintegy negyed évszázadot kellett várni, míg magyar nyelven is megjelent az életmű talán legalapvetőbb munkája, a *Soziale Systeme* (Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1984). Karácsony András és Tóth Benedek utószavával, Horányi Özséb sorozatszerkesztésében (AKTI, Gondolat, 2009). A kötet hozadéka, hogy különböző nézőpontból, az eddiginél szélesebb körben születnek majd reflexiók, nemcsak erre a kötetre, hanem a luhmanni életmű egészére. Luhmann tanulmányozása természetesen nem egy labirintusban való bolyongásra emlékeztet. Annak ellenére sem, hogy csak jó tájékozódóképeség és némi kreativitás mellett nyílhat arra esély, hogy a társadalomtudományi empirikus elemzések általa új és alkalmazható többlet jussanak.

Ez volt ugyanis Luhmann szándéka. Talcott Parsonsszal ellentétben nem elméleti-analitikai társadalomelméletet dolgozott ki, hanem az empirikusan is megragadható részrendszereket kívánta leírni. Történeti áttekintésben szemlélve, nem

a társadalmi differenciálódás mélysége növekedett, hanem a differenciálódás jellege alakult át. Vizsgálatai középpontjába a modern (leginkább az európai, és abból kinövő észak-amerikai) társadalmak *funkcionális* alrendszereinek strukturális megfigyelése került. Luhmann elméletében a kommunikáció olyan központi műveletté vált, amely a modern társadalmak részrendszerei keletkezésének alapja.

A KOMMUNIKÁCIÓ FOGALMA A RENDSZERELMÉLETBEN

A társadalomelméleti gondolkodás az egyre nagyobb felbontóképesség felé haladva jutott az „ember”-től mint alapkategóriától az emberi szerepek vizsgálatához. Max Weber óta az emberi cselekvés került az elméletek középpontjába, majd Talcott Parsons az egységnyi cselekvést (Unit Act) állította fókuszba. A társadalomelméletek ezeket mint megragadható egységeket foglalják rendszerbe. Niklas Luhmann a szociális világot kommunikációkon alapuló szelekciós folyamatok sorozataként írja le, amelyek önszerveződő rendszereket hoznak létre és stabilizálnak.

A kommunikációk szempontjából ezért nem az a lényeges, mikor kezdődtek, hanem az, milyen hatással voltak a következőkre, mert a körkörös kommunikációk funkciója végső soron egyfajta megkülönböztetés kifejezése a rendszer (cselekvő) és a környezet között. Luhmann előtt a szociális világ részletei úgy tárulnak fel, hogy figyelmét nem a cselekvésekre, hanem a cselekvéseket alakító kommunikációkra összpontosítja. „Ha az ember a kommunikációt úgy tekinti, mint egyszerre három szelekció együttes megvalósulását, úgy mint információ, közlés, megértés folyamatát, akkor beszélhetünk kommunikációról, ha ezek során a megértés létrejön” (Luhmann, N., 1984, 286.). A rendszerek felépítése tehát a megfigyeléssel kezdődik. Megfigyel, hogy információt kapjon. Az információ, közlés, megértés szintézisében rejlik a kommunikáció, amely akkor teljesül, ha létrejön a megértés. A környezet percepciója tulajdonképpen azoknak a problémáknak az észlelése, amelyeket a környezet a cselekvő (rendszer) számára tartogat. Erről készül egy leírás és az ebből származik a közlés, és a megértést követően a kommunikációk által a struktúra. Mindezt úgy kell elképzelni, hogy az első művelet kapcsolódik a másodikhoz, az a harmadikhoz, az pedig a negyedikhez, ezáltal növekszik a rendszer belső összetettsége. A luhmanni leírás egy olyan konstrukció, amely egyrészt erre a fokozatos differenciálódásra épül, más-

részt a differenciálódás olyan kommunikációk révén mehet végbe, amelyek alapja az önmegfigyelés, amely a rendszer cselekvéseinek kiindulópontja, a sikeres működés, a kommunikáció kapcsolódásának előfeltétele. A dolog azért is izgalmas, mert a külső megfigyelő, írja Luhmann, „alkalmasint sokkal több, vagy teljesen más dolgokat láthat, mint amelyek hozzáférhetőek maga a rendszer számára” (Luhmann, 2006:80). De logikus és érthető, hiszen az öntudatról, identitásról szóló pszichológiából importált szervezeti insight (belső kép) ismerete alapozza meg a menedzsmentelméletben a sikeres stratégiai tervezést: a külső szemlélő belső elemzőként adekvát működési tervet képes felállítani, pozíciójából fakadóan hatékonyabban, mint maga a szervezetben dolgozó cselekvő (alkalmazott). Luhmann is azt állítja, hogy az önreferencia (belső kép ismerete) és a külső referencia egymás mellett, egy időben zajló értelmezési keretek, amelyek azonban csak a belső térben mehetnek végbe. Ha egy munkaszervezetet képzelünk el, kétségtelen, hogy állandó (belső térben zajló) önreferencia révén lesz képes helyes stratégiát alkotni, számításba véve a külső irritációkat, a menedzsment tagjai tehát a környezetet mint külső referenciát értelmezik.

A DIFFERENCIÁLÓDÁSRÓL

Az értelmezés azt jelenti, hogy a cselekvő felismeri saját közegében a fennálló különbségeket. Talán érthető, ha a cselekvő tudja, mi az, amit szándékában áll megtenni, ebből adódóan azt is, hogy a kívánt állapot pontosan miben különbözik jelenlegi helyzetétől. Luhmann minden különbség felismerését egy körforgás egyik állomásának tarja, amikor egy rendszer (egy cselekvő) megkülönbözteti saját magát környezetétől, és saját belső elemeivel képes összekapcsolni a külvilág ismert elemeit. A rendszerekben tehát megvan az adottság a differenciálódásra, belső képességeik pontos csatlakozást, kommunikációt tesznek lehetővé a külvilággal. Ezáltal a szervezet, intézmény (általánosan rendszer) teljesítménye növekedhet a belső differenciálódás, azaz a munkamegosztás révén. A belső tagoltság is természetesen növekszik abban az esetben, ha a megfelelő ingerek ezt indokoltá teszik. Valójában Luhmann elméletének újdonsága az, hogy a differenciálódás mindig valamely rendszer két újabbra való bomlását jelenti, amelyek ezután egymás környezetét alkotják.

A legtagabb szociális rendszer maga a társadalom (a társadalom nem kommunikál, hanem a társadalomban zajlik a kommunikáció). A differenciálódás szakaszai a következők:

1. Szegmentáris differenciálódás: hasonló alrendszerek sokasága.
2. Stratifikációs differenciálódás: alrendszerek hierarchiája.
Egyenlőtlen társadalmak, pl.: rendi társadalom.
3. Funkcionálisan differenciálódott: modern társadalom.

A modern társadalmakban a kínálati sokaságból és a beláthatatlan kapcsolatok okozta zajban a bizalom megteremtésének igénye egyre élesebben megfogalmazódik. Különösen a gazdasági és politikai válságok idején kap a társadalmi differenciálódás folyamatában lépcsőről lépésre kiemelt szerepet. A szociális rendszer funkciók szerinti differenciálódása nem szakad meg, csak kiegészül a közelmúltban történetek hatására. Az önérdekkel egyre élesebben kerül tehát szembe a közérdek, amely megfogalmazása és újratermelése bizalom nélkül aligha képzelhető el. A rendszerek tehát nem alakulnak át, hanem egy társadalmi, gazdasági fejlemény hatására saját anyagukból (autopoietikus rendszerként: termékeikből, tőkéjükből), fennmaradásuk érdekében a saját működésükkel kapcsolatba hozható kölcsönös előnyöket kezdik kihangsúlyozni.

Vajon az *önérdek* vagy a közérdek felismerése mellett *korlátozott önérdek* lesz a modern társadalmak stabilitásának záloga? Várhatók-e újabb fejlemények a bizalom értelmezésében, tekintettel arra, hogy egyre inkább a rendszerek stabilitásának feltételeként kerül szóba a bizalom megléte. Az utóbbi évben zajló gazdasági és pénzügyi krízist elemző (elsősorban talán a társadalmi tőke közgazdasági aspektusait vizsgáló) szakértők számára valószínűleg évtizedekig elhúzódik majd e kérdéskör megvitatása.

MODERN TÁRSADALMAK DIFFERENCIÁLÓDÁSA, BIZALOM, KÖZÉRDEK, RÉSZVÉTEL

A modern társadalmakra a racionalitás egy olyan foka jellemző, amely során az állam arra törekszik, hogy a fennálló szabályozások között a váratlan és kedvezőtlen események elkerülésére a leghatásosabb eszközöket dolgozza ki. Legyen szó segélyezésekről, szociális támogatási rendszerekről, emberi és egyéb szabadságjogi szabályozásról, vagy a versenyszféra (formális gazdaság) *működési és biztosítási* rendszereiről. A legfontosabb a kiszámíthatóság, a stabilitás és a reális innováció esélyének fenntartása. A posztmodern társadalmak saját magukról tudatosan alakítottak ki olyan képet, mintha pusztán döntés és adminisztratív szabályozás kérdése lenne, és a közjó érdekében bármilyen döntés meghozható. Ez a kép a demokrácia fejlődéstörténetében, az önrendelkezés elvében gyökerezik. Kérdéses, hogy mindez mennyiben konstrukció és mennyiben tapasztalat.

Annyi bizonyos, hogy az önrendelkezés részvétel által valósulhat meg. A részvétel alapja bizalom, hit abban, hogy a dolgokat képesek vagyunk befolyásolni, vagyis bizonyos érdekelttség, és természetesen lehetőségek, például jogi szabályozás, nem utolsó sorban pedig speciális ismeretek. A politikában elsődleges feltételként a politikai ügyek iránti érdeklődést szokás megemlíteni. Másodsorban a politika intézményeivel kapcsolatos általános bizalom szintjét. További minimális feltételként (például) egy szavazás idejével, rendjével és tartalmával kapcsolatos ismereteket. A politikai intézmények egyik leglényegesebb feladata a közérdek felismerése mellett a társadalom intézményeinek működtetése és/vagy ellenőrzése, illetve működésükkel összefüggő biztosítási rendszerek kiépítése. Leginkább ezekkel a funkciókkal hozhatók (így vagy úgy) kapcsolatba a részvétel hétköznapi esetei.

A 2007 augusztusában indult úgynevezett másodlagos hitelpiaci válság (subprime crisis) kapcsán gazdaságpolitikai paradigmaváltás esélyéről indult nyilvános diskurzus világszerte. A kormányzatok által finanszírozott tőkeemelések a kírzis begyűrűzését voltak hivatottak késleltetni, ez azonban felvetette az adófizetők szerepének újra- vagy átértelmezését, a piac önszabályzó mechanizmusának felügyeletét, és az általános társadalmi felelősségvállás kérdését.

Anno az 1929-33-as gazdasági világválság a John Stuart Mill és Adam Smith nevével fémjelzett *laissez faire* gazdaságpolitikáját vonta kétségbe: a '30-as évektől a keynesiánusok már a gazdasági beavatkozásokban látták a biztosítékot a következő válságok elkerülésére. Az 1970-es évek recessziója a gazdaságpolitikuskokat a keynesi elvek újragondolására készítette, a válságtünetekre a világ vezető ipari országaiban egyre inkább elvetették az állam felsőbbrendűségét hirdető elméleteket, és a neokonzervativizmus jegyében a piac önszabályzó rendszerének megerősítéséért szálltak síkra.

Ma hasonlóképpen felmerül a gazdaság rendszerével kapcsolatos paradigmaváltás: a pénzpiacok újraszabályozása, a gazdasági és társadalmi anomáliák kiküszöbölésére hozható új eszközök bevezetése. A köztehverviselés és a kárelhárítás finanszírozása kapcsán a közérdek és a gazdasági önérdék összeegyeztetése kerül a gazdaságpolitikainál tágabb, és szélesebb társadalmi csoportok bevonásával folytatott párbeszéd fókuszába. A modern társadalmak differenciálódásának mai mintázatai a *közérdek*, a *részvétel*, és legfőképp a fenntartható fejlődéshez elengedhetetlen *bizalom* érvényesülésére építenek.

A BIZALOM ÉS A KISZÁMÍTHATÓSÁG

A bizalom a *cselekvések kiszámíthatóságának* igényével áll kapcsolatban. Cselekvések eredménye szinte minden esetben kétséges, mégis folyton bízunk sikeres kimenetelükben. Niklas Luhmann szerint „aki bizalmat ajándékozik, az egyúttal tetemesen kibővíti cselekvéspotenciálját” (Luhmann, 2009:145). Luhmann a bizalmat és bizalmatlanságot egymást stabilizáló tényezőknek tekinti. Ahogy elemzi a bizalom természetét, Luhmann arra a következtetésre jut, hogy a bizalom szinte önmagát ösztönzi arra, hogy bizalmatlanságba forduljon át. Ugyanis a „vak bizalmat” ostobaságnak tartjuk, és a különböző élethelyzetek folytonos elemzése során a bizalom beindíthat egy folyamatot, amely során a bizalom bizalmatlanságba fordul át. Amíg ez a folyamat akár egyik pillanatról a másikra bekövetkezik (gyors mérlegelés eredményeképpen, mintegy reflex), addig a bizalmatlanság bizalmi helyzetté csak nagyon lassan képes átfordulni. A társadalomban olyan körülmények segítik ezt a folyamatot, mint a jogrendszer. Luhmann a politikai bizalom kapcsán is a „morális lózungok helyett”

a kiszámíthatóságra helyezi a hangsúlyt, amelynek alapja a legitim bíróságok és a jogrend (Luhmann, 2009:146). A társadalmi tőke kapcsán később részletesen tárgyaljuk majd a bizalom mibenlétét.

Az egyik lényeges eleme a bizalomnak az önkéntesség, amelyet nem lehet megkövetelni, sem normatív módon előírni, de nem tévesztendő össze az általános optimizmussal sem. A bizalom ugyanis esetről esetre jön (vagy nem jön) létre.

ÖNÉRDEK VS. KÖZÉRDEK

A modern társadalmakban egy aktuálisan felmerülő, nehezen összeegyeztethető kettősségnek tűnik az önérdék és a közérdek. Ha az önérdék léte mindenki számára természetesen adott, akkor hasonlóképpen ezt kell feltételeznünk az általános közérdekről is. Az önérdék kikényszerítése erőforrások és hatalom függvénye. A közérdek kikényszerítésére alkalmas intézmény a kormányzat, amely a választói akarattal felruházva jogosult a közérdeket mint prioritást érvényesíteni. Az állam ekkor esetről esetre ellenőrzi a közteherviselés formáit.

Az önérdék tehát természetesen adott mindenki számára, gyakorlása azonban a szükséges erőforrások és hatalom birtoklásának függvénye. Charles Perrow, magyar nyelven is megjelent *Szervezetpszichológia* (Osiris, 2002) című kötetének előszavában azzal kezdi gondolatmenetét, hogy számára az iparosodott társadalmak a szervezetek társadalmát jelenti, a szervezetek tanulmányozása pedig egyre inkább a *vagyon és hatalom* kialakulásának és megosztásának kérdéseire irányul (Perrow, 2002, 5.). A modern társadalmakban a gazdasági szervezetek részt vesznek a termelésben, egzisztenciákat teremtenek, ugyanakkor működésük túlmutat az egzisztenciális szükségletek kielégítésén. Súlyuknál fogva kulturális termelőként is szerepet vállalnak, értékeik, módszereik, emberképük határaikon átszűrődve bizonyos esetekben mintaként szolgálnak a társadalom széles rétegei számára. Hétköznapi viselkedéseket és életpályákat befolyásolnak. E megközelítés elsősorban az országhatárokat átívelő multinacionális vállalatokra jellemző, leginkább azokban a társadalmakban, ahol kulturálisan, vagy történeti okok miatt is fogadókészség mutatkozik ezekre a mintákra. A multinacionális vállalatokról ezért csak részben tőkerejük és politikai befolyásuk miatt beszélünk úgy, mint a gazdasági és társadalmi döntéshozatal

szempontjából fontos tényezőkről, a kulturális környezetre gyakorolt befolyásuk is hétköznapi tapasztalataink része. Az ilyen jelentős befolyással rendelkező társaságok tevékenységének a megítélését mindig is kettősség jellemezte, egyrészt gazdaságélénkítő erejük, másrészt erős kulturális, politikai befolyásuk mellett a biológiai környezetre gyakorolt hatásuk miatt.

Működésükkel összefüggő érdekeltségek, hatások időben és térben is elhatárolhatók. A közvetlen és a közvetett hatások (távoli régiók esetében) lehetnek jelen idejüképp úgy, mint a jövőben bekövetkezők. Működésükkel kapcsolatban megkülönböztethetünk eltérő egzisztenciális érdekeltségeket is. Az 1960-as évek menedzsementirodalmában jelent meg először hangsúlyosan a shareholder (tulajdonosi) és a stakeholder (a társaság működésében részt vevői) érdekek elhatárolása. A gazdasági társaságok felelősségét firtató elméletek az Egyesült Államokban a minőségbiztosítási civil szervezetek elterjedésével és hatásos fellépésével állnak összefüggésben. Ettől kezdve rajzolódott ki a shareholder és a stakeholder kapitalizmus képe, amelyek természetesen nem tiszta eseteket festenek le, pusztán azt modellezzik, hogy az etikus szervezetek a közjó érdekében összehangolják a tulajdonosok profitmaximalizáló szándékát mindazokkal a résztvevői és társadalmi csoportérdekekkel, amelyeket a munkavállalók, versenytársak, lakókörnyezetben élők stb. fogalmaznak meg. Elsősorban a tulajdonosok belátásán múlik az, hogy bizonyos döntéseket szélesebb körben hoznak-e meg, mint amelyet a tulajdonosi képviselő előírna számukra (stakeholder kapitalizmus). Ez a kalkuláció a szervezet eredményességét és fenntarthatóságát teszi mérlegre. A bizalom és a kölcsönösség kiterjesztése azonban nemcsak a fenntarthatóságot és a hosszú távú üzleti tervezést segíti, egyes esetekben újszerű fogyasztói magatartásformák által a piacok bővüléséhez is hozzájárul.

PIAC ÉS A KÖLCSÖNÖSSÉG ÚJ FORMÁI

Nemzetek között éles kulturális különbségek lehetnek a személyes távolság, individualizmus, kollektivizmus, bizonytalanságkerülés, nemi szerepek és orinetációk terén, hogy csak a legkiterjedtebb szervezeti kultúrára vonatkozó kutatássorozatra utaljunk (Hofstede, 2009). A társadalmi felelősségvállalás is számos kulturálisan meghatározott egyedi mintázatban létezik. A jóléti társadalmakban a piacszerzés és

a kölcsönösség újraértelmezése az egyik ilyen lehetőség. Az önérdek olyan stratégiai összefüggésbe kerül, ahol a szervezetek hosszabb időintervallumban gondolkodnak. Az egyszerű tranzakciókban az önérdek összeköthető a közérdek érvényesülésével. Ilyen például a biológiai környezet megóvását támogató, magasabb költségen, nagyobb hozzáadott értékkel előállított termékek értékesítése. A fogyasztó joggal feltételezi, érdemes olyan szolgáltatásokat igénybe vennie, amelyek a társadalmi és biológiai környezet megóvását célozzák. Ezáltal az ügyfél, a fogyasztó, a stakeholderek csoportja maga is (lehetőségeihez mérten) részesedik a közjó fenntartásának pozitív élményében, legyen szó segélyezésről, környezetvédelemről, vagy a szolidaritás bármely, nyilvánosan közjóként értékelt formájáról. Ez a logika azt sugallja, hogy egy-egy gazdasági társaság sikerében a tagsági vagy partneri viszonyból fakadóan akármikor részesülhetünk. A létező közérdek tudomásulvétele ebben a formában a *fogyasztást fokozza*, így némi kételkedés mellett feltehető a kérdés, hogy a fogyasztás motivációinak fenti kiszélesítése végső soron milyen mértékben segítette elő a közjó érvényesülését. Mennyiben volt tehát *eszköz* (a fogyasztást legitimáló kontextus) és mennyiben volt *cél* a társadalmi felelősségvállalás felélesztése és működtetése. Bizalmi kötelek kialakításával a szervezetek „cselekvéspotenciáljukat tágíthatják”. A költés és a később befolyó nyereség közötti időt a *bizalom hidalja át*.

A KIREKESZTETTSÉGRŐL ÉS A SZEREPEKRŐL

A közérdekről szóló közbeszédben a sorok között mindig az a kérdés merül fel, hogy kinek van joga részt venni a társadalmilag (kollektíven) releváns döntések meghozatalában. A 2007-es pénzügyi válságból kibontakozó gazdasági világválság kezelésében a résztvevők köre kiszélesedett, nyilvános vita indult az okokról és a válság lehetséges kezeléséről. A válság hamar meghaladta az amerikai pénzügyi hatóságok, az amerikai jegybank és kormányzat lehetőségeit, és nemzetközi szintén vált szükségessé az indézkedések összehangolása. A részvétel hagyományosan kiosztott szerepei különleges esetekben átalakulnak, azonban a hétköznapi életben *speciális tudásokhoz, különböző tökefajtákhoz, hatalomeloszláshoz* alkalmazkodnak a részvétel megszokott mintázatai.

A részvétel fogalma körül Luhmann kései írásai alapján az a dilemma bontozott ki, hogy a modern társadalmakban bár elvi lehetőség van arra, hogy az indi-

viduum részt vegyen a kommunikációkban, gyakorlati esélye sokszor még sincs meg rá. A kizáró okok közismertek és általában az organikus gazdasági és társadalmi fejlődés akadályaiként is rendszeresen szerepelnek a közbeszédben. Ezek: a korrupció magas foka, a faji, etnikai, vallási alapon történő diszkrimináció, és a hátrányos szociális helyzetű rétegek felzárkózásának nehézségei. A mélyszegénységben élők, tartósan munkanélküliek, képességeikben korlátozottak kirekednek a funkcionális alrendszerből. Hartmut Esser arról ír, hogy Luhmann egy brazíliai látogatása során fedezte fel ezt a kívülrekesztettséget (Esser, H., 2002, idézi: Bangó J., 2004) és ezzel kapcsolatban, az autopoiesis hívéként nem tudott következetesen eljárni. Legfeljebb mint premodern társadalom itt maradt csökevényét értelmezhetette a látottakat (Bangó J., 2004). (Ez is jól mutatja, hogy Luhmann a modern társadalmak elméletét alakította ki, mivel a premodernségre nem a funkcionális differenciálódás jellemző.)

E témában Luhmann elméletének kritikáját tágítja még Hillebrandt, aki szerint egy modern társadalomban egy személy számára a differenciatípus sokaságából fakadóan strukturálisan nem lehetséges az inklúzió. Thole tovább megy, szerinte – mivel világ népességének nagyobbik része kirekesztett a funkcionális alrendszerből – a funkciórendszerek reprodukciója veszélyben forog (Thole, 2000, 30.). Hillebrandt szerint tehát a hozzászólás esélye strukturálisan esélytelen a növekvő rendszerkomplexitások miatt.

A posztmodern társadalmakat valóban olyan sokszínűség jellemzi, amely megköveteli az élettér, életcél, életkilátások folytonos értelmezését, aktualizálását. Annyira kiélezett konkurencia tapasztalható sok területen, hogy a sikert közvetlenül kapcsolatba szokás hozni az egyediséggel, a képességgel, amely során bizonyos speciális ismertek egy-egy feladatra jól fókuszálhatók (ezzel összefüggésben pedig az életen át tartó tanulást, mint a versenyképességet fenntartó magatartásformát). A differenciálódás hívei gyakran hangsúlyozzák: „fogalmazzuk meg egy szervezet, intézmény egyediségének mibenlétét”, vagy jó tanácsként trénernek mondják: „találd ki önmagad!” A funkcionális rendszerekben való részvétel azonban elsősorban, és a fentiekkel összefüggésben speciális tudások ismeretére épül. Ha nem ismerjük az aktuális társadalmi környezetben a kitaruló lehetőségeket, pályázati eljárásokat, írott és íratlan szabályokat, a mozgástér akár szélsőségesen beszűkülhet.

Hartmut Esser azzal is pontosítja kritikáját, hogy megkülönböztet olyanokat, akik alakítják az alrendszereket (professzionális szerepek) és olyanokat, aki részesülnek benne (Esser, H., 2002, idézi: Bangó J., 2004). Érdemes tehát elkülöníteni úgynevezett publikumszerepeket (vagy ügyfélszerepeket) és aktorszerepeket. A nyilvánosságban aktorszereppel vesz részt például a szerkesztő, publikumszereppel az olvasó, aki ha képes is lenne kifejezni álláspontját, mégsem kap rá felkérést. A közélet esetében az érdeklődő átlagpolgár publikumszerepet visz, a hivatásos politikus és a politikai újságíró aktorszereppel rendelkezik.

Pokol Béla elméleti munkájában bevezette a mindennapi élet „diffúz” szerepei mellett (amelyek a hétköznapi szerepválasztások egymásmellettiségére utal) a professzionális intézményrendszerekre jellemző, tisztán elkülöníthető szerepeket is. Erre a módosításra azért volt szükség, mert úgy látta, a hétköznapi embert „vissza kellett hozni” az elméleti keretek közé (Pokol, 2004:43). A luhmanni gondolkodás ugyanis minden egyes cselekvést a szociális rendszerekre jellemző sematizmus szerint ábrázol. A gazdaság a rentábilis/nem rentábilis, a jog a jogos/jogtalan, a politika a kormány/ellenzék stb. sematikus logikái szerint képes elkülönülni más szociális alrendszerektől. (Minderről később olvasható rövid ismeretetés a *Rendszerhatárok és sematikus megkülönböztetés* c. részben.) Pokol Béla szerint ez csak a szigorú szakmai környezetben működő professzionális intézményekre lehet jellemző, a hétköznapi élet „diffúz szerepeire” nem. Luhmann kritikusa úgy véli, az elméletalkotó csak egy „szűkített társadalomfelfogást” mutatott be, amely a társadalom szerkezetének funkcionalista leírása közben „végletesen kitolta szemszögéből a társadalom embercsoport tagoltságát” (Pokol, 2004:43).

A kirekesztettség kérdésének rövid tárgyalásakor nem lehet átlépni azon a tényen, hogy Niklas Luhmann a hatalmi elitnek dominanciáját nem ábrázolta elméletében. Véleménye szerint a modern társadalomban a funkcionális differenciálódás magas szintje miatt már nem lehetséges, hogy egyes csoportok tartós dominanciára tegyenek szert. Ha az elitstruktúrákat „közelebbről szemügyre vesszük, (...) akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, (...) és semmi esély nincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaikra tovább örökötsék” (Luhmann, 1987:5-6, idézi: Pokol, 2004:40).

Pokol Bélát a magyarországi rendszerváltozás kapitalista társadalmi szerveződése, és az ezt kísérő, egyre nyilvánvalóbb mindennapi tapasztalatok késztették arra, hogy elindítsa azt az elméleti kutatást, amely a funkcionista és az uralmi szempontokat is figyelembe vevő marxi álláspont szintézisét tűzte ki célul. Pokol Béla a marxista szerzők között (James Burnham, 1941, Rudolf Hilferding, 1959, Antonio Gramsci, 1977, Ránki György, 1985,) (az ortodox marxistákkal szemben) a neo-gramscianusok álláspontját képviseli, akik bár továbbra is kiemelten kezelik a gazdasági erőforrások feletti rendelkezést, de nagy jelentőséget tulajdonítanak a legkülönbözőbb szellemi szféráknak a társadalom uralmi rendszereinek kiépítésében. Ezt az álláspontot az a megfigyelés is alátámasztja, hogy a rendszerváltás utáni, leginkább az ezredfordulót követő országgyűlési választások alatt a magyar közélet nyilvánosságában (pl. a gazdaság teljesítményével, az egészségügy reformjával foglalkozó) pragmatikus kérdéseknél hangsúlyosabban szerepeltek a létértelmezéssel, a „helyes” demokráciafelfogással kapcsolatos szimbolikus kommunikációk a sajtómunkások publicisztikáiban. Az ezzel kapcsolatos érvelések pedig egyes politikai szereplők morális alapú kirekesztését követelték. E sajátosan értelmezett hivatástudat által a hatalmi játszmák állandó résztvevőivé váltak (Dombrádi, 2004).

Fent a szerepek szűkítésének szükségszerűségéről (diffúz és professzionális szerepek) és az uralmi szempontokról, mint a társadalom funkcionális rendszereiből való kirekesztettség okáról esett szó. A részvétel a társadalmi problémamegoldásban tehát egyszerre szociológiai és kommunikációs kérdés. (Ez ebben az elméleti keretben természetesen nem meglepő.) Mégis a kommunikációs elemzések fókuszába sokkal inkább a rendszerek elkülönülésének általános tétele kerülhet. Luhmann más kritikussai a társadalmi részrendszerek hatékonyságának vizsgálatakor az alrendszerek (fent bemutatott bináris sémákra épülő) elkülönülése helyett az alrendszerek egymásra gyakorolt hatását emelik ki, mint a társadalmi fejlődés mozgatóját.

AZONOSSÁG VS. ELKÜLÖNÜLÉS

Richard Münch szerint éppen a rendszerek keletkezésére nem ad pontos választ Luhmann funkcionális differenciálódásról kialakított elmélete (Münch, R., 1988.). Münch szerint a nyugati civilizációban az egyes szférák kapcsolata adja az egyes szférák fejlődésének

tartalékait a problémamegoldásra, ellentétben például az iszlám kultúrával. Elméleti kategóriát Talcott Parsonstól és Max Weberből veszi át. Parsonsra támaszkodik, amikor közösségi-normatív, kulturális komponens, professzionális elvek, és az adaptív mozgatók megkülönböztetése által látja működni a modern társadalmak minden egyes intézményét, Weberből a civilizációk racionalitásáról szóló, nagyban empirikus alapon nyugvó következtetéseket veszi át.² A társadalom elsődleges rendszereinek tekinti – ugyancsak Talcott Parsons után – a gazdasági, politikai, közösségi és szociokulturális rendszert. Münch a tudományos tudás fejlődésének vizsgálata után – amelyben kínai, majd az indiai példát állítja szembe az európaival – a politika interpretációját veszi elemzése alá, amely a morál által vezérelt, állítja. Ebben a megközelítésben az alkotmányra, az írott formában létező jogrendszerre, a pártokra és a civil kezdeményezésekre külön feladatok hárulnak az európai kultúrában. Itt sikerrel ment végbe az a folyamat, amely során általánossá váltak az etikai normák, illetve egy „absztraktabb szolidaritási forma úgy, hogy közben az elterjedő árucseré logikája összeegyeztethetővé vált vele” (Pokol B, 1999, 83.).

Richard Münch tehát azt állítja, hogy az európai társadalmak modernizációja nem a különböző feladatok ellátására szakosodott szférák öntörvényűségének köszönhető, hanem éppen ellenkezőleg: az egyes szférák racionalitás-szemponjtjai áthatásának, a szférák közötti interpretációnak. Ezzel Münch a luhmanni elmélet központi kérdéséről, vagyis a rendszerek közötti kapcsolatról fogalmazta meg kritikáját. Elveti a luhmanni társadalomszemléletet, mivel nem a részrendszerek tökéletesedését, teljesítményük növekedését látja benne, hanem a társadalom szétesését. Míg Luhmann kitart amellett, hogy a modern társadalmak alrendszerei egy jellemző bináris logika mentén működnek, addig Münch szerint az alrendszerek működése nem írható le egyetlen kóddal. Luhmann a „Soziale Systeme”-ben úgy fogalmaz, hogy „az egymással interpretáló részrendszerek egyes elemei konvergálnak egymással, mégpedig úgy, hogy azonos elemeket használnak fel. Ezeket kölcsönösen hasznosítják, amelyek azonban a különböző részrendszereknek egymástól eltérő szelektivitásuk kialakításához já-

2 Münch a tudományos tudás fejlődése kapcsán hasonlítja össze a kínai és európai tudományos logika irányait, amennyiben megkülönbözteti az empirikus ismeretek elméletté való kiszélesítése, elméletalkotás és az elvont összefüggések feltárására kevésbé alkalmas elszigetelt problémamegoldó (keleti, sokáig az európainál sikerebb) stratégiákat. E tételét Münch India esetében még inkább igazolhatónak tünteti fel, fő gátló tényezőként a kasztrrendszert említi és kiemeli, hogy Európában a polgárság fejlődése és a rendi különbségek eltűnése milyen felszabadítólag hatott a tudományos fejlődésre.

rulnak hozzá, eltérő múlt felépítéséhez és egymástól eltérő jelen kialakulásához” (Luhmann, N.: Soziale Systeme, Frankfurt, Suhrkamp, 1987, 286.). Így nyílik lehetőség az interpretációra, amely az „autonóm autopoietikus rendszerek strukturális összekapcsolásával (Kopplung) függ össze (...)” (Luhmann 1987, 296., idézi: Balogh I., 2002, 94.).

A két szemlélet közötti különbség az, hogy míg Luhmann úgy látja, a funkcionális alrendszer monologikus (vagyis egyetlen bináris kódra redukálja a rendszer kapcsolatát a környezetével), addig Münch elengedhetetlennek tarja azt, hogy a rendszer a sikeres problémamegoldás érdekében, belső struktúrájában sokszínű logikák mentén működjön. Ez egy „kritikus pont” a két elméletben, vagyis például a jog és a politika, vagy a jog és más rendszerek, vagy más-más rendszerek közötti kapcsolatok eltérően ítélik meg.

Hétköznapi megfigyeléseink alapján annyi kijelenthető, hogy az együttműködést vagy kapcsolódást mégiscsak egy kölcsönösen elfogadott elv, vagy érték, vagy szabályok rendszere teszi lehetővé. Politikai integráció, nemzetközi segélyezési rendszerek létrehozása, határokat átvéelő civil együttműködések enélkül nem képzelhetők el, minthogy ezek elvi kiindulópontjait különböző alapidokumentumokba is foglalják, és különböző fórumokon közzéteszik ezeket. Egyes morális, etikai értékek szinte általánosan elfogadottá válnak bizonyos kulturális vagy politikai közösségekben, hivatkozható szabályokká fejlődnek, amelyek betartása írtalan szabállyá léphet elő a hétköznapi életben is.

De a vita folytatódik. Az „emberek egymás közötti és a szociális rendszer kapcsolódását teszi lehetővé” az interpretáció, írja Luhmann, ám ezzel az „erkölcstelenítéssel” megnehezíti a társadalmi integráció megértését, válaszol Münch (Münch, R., 1997, idézi: Balogh I., 2002). Mégis közös elem az, hogy fel kell ismernünk saját céljainkat, és a másik különbözősége mellett a hasonlóságokat is. Ezt követően pedig a kölcsönösség valamilyen megteremtése segít helyzetünk stabilizálásában. Az azonosság és az elkülönülés valószínűleg egyszer célszerű, más helyzetben indokolatlan. Minden esetben azonban lényeges az érdeazonosság felismerése.

A KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTÉRÉRŐL

Hétköznapi értelemben a szinterről úgy esik szó, mint egy jellemző térről, helyszínről, ahol a kommunikáció bekövetkezik. Mint már korábban szó esett róla, a kommunikáció helye, vagy szintere jelentéstöbblettel látja el magát a közlést, amelyről előzetes elvárásokkal rendelkezünk. Kulturális környezet, hagyományok, szocializáció alapozzák meg várakozásainkat. Ezek a tudásaink annyira erősek és kétségbevonhatatlanok, hogy adott esetben nélküle nem is értelmezhető egy-egy kijelentés. A szintertet más esetben a kontextus szinonimájaként is említik. A kontextus szöveg- és értelmezési környezetet, ismeretrendszert, alkalmazási kört, nézőpontot stb. jelent. A kontextus bár a hétköznapi nyelvhasználat részévé vált, eredetileg a megértés számára szükséges körülményként írta le a szemantikai pragmatika. A kontextus és szintér szociológiai megközelítését meg kell különböztetnünk a kognitív pszichológiai percepciókutatás-beli értelmezésétől is: a tudások és a környezet jelentést meghatározó funkciójától.

A szintér fogalma kommunikáció- és cselekvésközpontú a *szociológiában*. A következőkben Niklas Luhmann társadalomelméletének alapvonalai mentén haladunk, fogalmait – ahogy talán legpontosabban leírható – műveleti konstruktivizmusának kötelékében fonjuk szöveggé, amely némi kiegészítést és más rendszerezést is tartalmaz (például a későbbiekben a szinterek különböző eseteit).

A környezet és a rendszer kapcsolatát alakító kommunikációk szintere valamilyen érdekből fakadó megkülönböztetésből vezethető le. Hétköznapi cselekvéseink során sem teszünk mást, mint hogy megfigyeljük környezetünk egy adott helyzetben relevánsnak tartott szeletét, majd az elérhető információk megértését követően egy új állapot elérése érdekében magunk is kommunikálni kezdünk. Ezeknek a megfigyeléseknek az alapja pedig a különbözőségek összegyűjtése, rendszerezése és valamilyen séma szerinti feldolgozása. A környezet ugyanis mindig több lehetőséget nyújt, mint amit képesek vagyunk feldolgozni, ezért van szükség egy-egy tartós szociális alrendszer kialakításához valamilyen sémára. A szintér tehát (a korábbi megközelítése mellett) úgy is értelmezhető mint a társadalmi rendszerek létrejöttét alakító kommunikációk helye. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a kontextus hasonlóképpen értelmezhető, a szociológiai nézőpont számára (amely némi többletjelentést

hordoz a társadalomelméletben), de előjáróban essék szó bővebben a szintér helyének értelmezéséről, konstruktivista nézőpontból.

RÖGZÍTETT, VÁLASZTOTT ÉS LÉTREJÖVŐ SZÍNTEREK

A társadalmi környezetet megfigyelők különböző helyzetekben alakítanak ki kommunikációkat. A megfigyelő, aki másként a társas helyzetek cselekvője, részt vehet például *interakcióban*, ahol a jelenlévők kölcsönösen észlelik egymást. Ez azt jelenti, hogy aki nincs a kibontakozó dialógus helyszínén, nem tartozik az interakciós térbe. Ebből adódik, hogy az *interakció* esetén különösen fontos a kommunikáció színtere, amely egybeesik azokkal, akiknek fizikai esélye van a figyelem középpontjába kerülni a megszólalásra. A dialógus példájánál maradva, a résztvevőknek mindig az aktuális témára kell szorítkozniuk, vagy pedig ki kell eszközölniük a téma megváltoztatását. A hozzászólások tehát csak egymás után következhetnek (Luhmann, 1987:80). Mindebből természetesen adódik, hogy az *interakció* keretei csak viszonylag szűk lehetőséget biztosítanak a sokrétű témafelvetésre, a hatékony és sokrétű reflexiókra. Ugyanakkor az *interakció* a fenti címben szereplő három eset mindegyikében is értelmezhető. (Rögzített, választott, és úgynevezett létrejövő szintéren. Luhmann ilyen bontásban nem tekinti át az *interakciót, szervezetet és társadalmat*, mint a szociális rendszerképződés átfogó kereteit.) A következőkben példákon keresztül tekintsük át a három szintértípus és a luhmanni hármasság kapcsolatát.

RÖGZÍTETT SZÍNTÉR

Rögzített szintéren abban az esetben alakul ki *interakció*, ha a szintér valamilyen szabályt rögzít önmaga számára. Ez könnyen értelmezhető elvárás, ugyanis léteznek olyan események, amelyek számára egyedül az fogadható el, ha az előzetes tervek szerinti helyen teljesülnek. Például egy bankban érdemes betartani a pénzfelvétel kötelező szabályait: kezdve a személyazonosság igazolásától, az ügyfél és pénztáros közötti interakció helyszínválasztásáig. Valószínűleg kézpénzfelvétel (a biztonsági előírásoknak megfelelően) nem is történhet meg máshol az intézményben, mint az arra kijelölt helyen, vagy helyiségben, de legalábbis az felrúgná a bank biztonsági szabályzatát.

Rögzített szintéren a *szervezeteknek* csak egy szűk, speciális feladatokra létrejött köre működik. De mielőtt erről bővebben is szó esne, következzen néhány alapgondolat a *szervezetről*.

A szervezetek körébe – általános megközelítés szerint, de Luhmannál is – azokat a szociális rendszereket soroljuk, amelyek a tagság számára bizonyos szabályokat írnak elő. A szervezet tagjainak viselkedése sok motívumában különbözhet, „bizonyos körülmények mellett azonban viszonylag tartós konstellációkká kapcsolhatók össze” (Luhmann, 1987:82). A szervezet tagjainak személyes érdekeltsége arra ösztönöz, hogy a szervezet szabályainak betartása mellett szavatolják a tartós és kiszámítható működést. A tagság számukra előnyösebb, mint a nem tagság. Ez az indok elég erősnek bizonyul ahhoz, hogy kiterjedten szabályozhatók legyenek a szervezeti jogok és kötelezettségek a tárgyi és időbeli előírások által. Ahhoz azonban, hogy a szervezet egy tagja érdekei szerint a társadalmi rendszerek kialakulásához hozzájáruljon, nem szükséges egy konkrét térben fizikailag jelen lennie. Ez érthető, hiszen például a pénzügyi szervezeteket felügyelő vizsgáló érdemben képes bármely bank fiókjában, vagy akár eseti tranzakciókat is ellenőrizni bármely helyszínen, ha elfogadja azokat az írásos szabályokat, amelyeket munkahelye (esetleg a PSZÁF) ezekben az esetekben mint szakmai előírásokat számára megfogalmazott és kötelezővé tett. Azokat a helyszíneket, ahol ilyen kommunikáció kialakulhat, nem érdemes egyenként számba venni. Ebből az következik, hogy a szervezetek számára a tagság léte, és a szervezet kötelező rendje az elsődleges, nem pedig a szervezet tagjaként cselekvő személy kommunikációjának helye.

E bekezdés első soraiban azonban néhány speciális esetet említettünk. Ezek pedig azok, amelyek számára a szabályok és előírások is speciálisak, ugyanakkor kollektív jellegüket képesek megtartani. Például bizonyos szabályok követése azt is jelentheti, hogy a szervezet előírja a cselekvések konkrét helyét. Katonának lenni, békeidőben legfőképp laktanyában szokás, de jogerős börtönbüntetést is zárt intézményben tölt az elítélt. Az ezekhez tartozó előírások olyan szigorúak, hogy a cselekvések számára minden pillanatban bizonyos helyszínt határoznak meg: a hadműveletek sikerének esélye is nagyban a helytől, időzítéstől és a pontos végrehajtástól függ. Csak kevés cselekvésre jellemző az előírások ilyen szigora.

A *társadalom*, amely Niklas Luhmann számára a harmadik létező keret a szociális rendszerek képződésének (ezáltal a megfigyelő által kezdeményezhető kommunikációnak) azonban nem kínálja fel a szintér értelmezését. A társadalom elsősorban a mindekori távollévők közötti potenciális kommunikáció lehetőségét szabályozza, ezáltal átnyúlik az interakciók és szervezetek határain, egyben függetleníti magát azok önszelekciós elvétől. Határa nem értelmezhető olyan konkrétan, mint az interakciós rendszeré. Luhmann cáfolja a normatív közmegegyezések általános érvényét mint a társadalom egységes keretét, társadalomszemléletét továbbra is következetesen azonos mederben tartja: a konform és deviáns viselkedések megfigyelése és megkülönböztetése a társadalmi rendszerek keletkezésének alapja. Hiszen a gonosznak önálló logikája van, ettől azonban még része a társadalomnak (Luhmann, 1987:81). Fentiekben röviden a rögzített szintér esetében az interakcióról, szervezetről és társadalomról esett szó. Most vizsgáljuk meg, miként értelmezhető a *választott szintér* fogalma ebben a kontextusban.

VÁLASZTOTT, PROAKTÍV SZÍNTÉR

A *választott színteret* valójában úgy értelmezzük mint előre megválasztott helyet a kommunikáció számára. Valamiről előre dönteni, tervet felállítani azt feltételezi, hogy igyekszünk tudásunkat rendszerezve, adott helyzetre fókuszálva bevetni. Bizonyos felkészültségek, szabályok ismeretében kalkulálni bizonyos lehetséges kimenetekkel. Az ilyen viselkedést akár nevezhetnénk *proaktívnak* is. Ilyen helyzet kialakulhat *interakcióban*, de *szervezetek* is előre megválaszthatják a kommunikáció színterét. Ez nem azt jelenti, hogy csak akkor és ott történik kommunikáció, hiszen a szervezet tagsága jelöli ki a szervezet határait, a tagok pedig bárhol kezdeményezhetnek rendszer/környezet kommunikációkat. Proaktív kommunikáció az is, ha a bank levélben tájékoztatja ügyfelét tartozásáról. A bank ekkor azzal számol, hogy a levél eljut a címzetthez, aki önértékének megfelelően mérlegel, majd rendezi tartozását. Természetesen ez csak egyfajta (bár a bank számára legmegfelelőbb) kimenetel. Csakúgy, ahogy a helyszín megválasztása is pusztán egy lehetőség volt. Egy bírósági tárgyalóban zajló végrehajtási eljárás hasonló, igaz más kimenetelt sugalló szintér. A szintér megválasztása tehát kapcsolatban áll egy bizonyos kalkulációval, amely

a luhmanni logika szerint: annak az esélyét igyekszik növelni, hogy a cselekvés egy bizonyos módon következzen be. Ha ennél a történetnél maradunk: a bank ügyfele talán a város egy látványos helyén elhelyezett hirdetmény láttán döntött anno a hitel-felvételéről. Emberünk számára ez nem jelentett választást, ám az ügyfél a pénzügyi részéről megfontolt (reklám-) startégia következtében találkozhatott ott és akkor a hirdetménnyel. De úgy is értesülhetett a lehetőségről, hogy a bank munkatársa ott-honában hívta fel telefonon, majd szigorúan koreografált beszélgetésben, célzottan tájékoztatta a hitel kondícióiról.

Ugyanakkor nem lehet *szervezet* esetében kizárólagosan meghatározni minden egyes kommunikáció helyét. A szervezet tagsága ugyanis bárhol és bármi-kor a szervezet tagjaira érvényes értelmi keretek, kommunikációs sémák alkalmazása mellett is beavatkozhat a társadalom hétköznapi valóságába, vagyis a szintér a szervezet esetében (mint a rendszerképződést megalapozó kommunikáció helye) másodlagos jelentőséggel bír. A *társadalom* szintéreként való tárgyalása továbbra sem indokolt, funkciója átfogó, amely a potenciális kommunikációkat szabályozza.

LÉTREJÖVŐ, REAKTÍV SZÍNTEREK

A létrejövő szintereket elnevezhetnénk akár reaktív szintereknek is. A hétköznapiak során ez a leggyakoribb kommunikációs szituáció. A legáltalánosabb tudásokat mozgósító helyzeteket, a véletlen találkozásokat sorolhatjuk ide. Az interakció során létrejön a személyes figyelem, felismerjük a kommunikáció kontextusát. Ezek a helyzetek sokkal inkább általánosak, bonyolult, differenciált, mélységi eredmény nélküliek. A létrejövő szintér azonban már lehetőséget nyújt arra, hogy a szervezeti tagság kommunikációiról is bővebben szó essék, ugyanis annak pont az a lényege, hogy a tagság bármikor beavatkozhat a környezetbe. Nem szükséges a kommunikációk térbeliségről definíciót adnunk: az önérték keletkezése szerint jön létre a szintér, akkor és ott, ahol az funkcionális, tehát a rendszer számára valamely lényegi megkülönböztetésre alkalmat nyújt. Ezekben az esetekben működési szabályok szerint cselekszünk. Egy hivatás gyakorlója, egy szakmai szervezet tagja, például egy orvos beavatkozik a váratlan helyzetben is. Erre speciális ismeretek birtokában nyílik lehetősége. A kiindulópont a teremtdőtt szituáció, amelyben a megfigyelő (cselekvő) felismeri saját

önérdekét. Ez az önérdek arról is szólhat (például itt), hogy számára a tagság az előre nem látható helyzetekben bizonyos reakciókat ír elő a további tagság megtartásának feltételeként. Vagy egyszerűen csak előnyösnek tűnik cselekvése. A létrejövő szinterek, ezen belül az interakciók és szervezetek kommunikációit átfogó logikákkal köti össze maga a társadalom. A fentiekben sokszor szó esett a rendszerről, amelyről azt tudjuk, hogy valamely önérdek szerint egy funkció elvégzése érdekében avatkozik be a környezetbe. Amikor korábban arról esett szó, hogy a szintér általános (nem szociológiai) értelmezésekor rendre felmerül a kommunikációk kontextusa, mint a szintér fogalmának egyik lehetséges változata, a rendszer szociológiai értelmezése előtt nyitottunk utat. A kontextus utalhat bizonyos jelek összességére, megkülönböztetéseket tehetünk különböző kódrendszerek között. „Osztályozási szempont lehet, ha elválasztjuk az adott megnyilatkozási kódrendszerben jelen lévő elemeket, illetőleg az ettől különbözőket” (Domschitz, Hamp, 2007:104). A műveleti konstruktivizmus sematizmusa és a kontextus fenti megközelítése között mindenképpen felismerhető némi párhuzam. A szociológiai rendszerek határainak leírására azért lesz szükségünk, hogy a szintér további pontosításakor megértsük, valójában mit jelent, ha egy rendszer és a szintér határai egybeesnek, vagy azt, ha egy szintéren belül több rendszerhez is kapcsolódnak a kommunikációk.

RENDSZERHATÁR ÉS A SEMATIKUS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS

Luhmann az empirikus megközelítés híve volt, amely révén a reális világ jobban megragadható. Parsonsszal szembeni elméleti kifogásait egységes rendszerképpé formálva paradigmaváltást visz végbe a rendszerelméleten belül. Az új feladat az volt számára: ha elveti a pusztán analitikai rendszerelméletet, hogyan lesz képes kimutatni az egyes társadalmi alrendszerek közötti határokat? Luhmann álláspontját úgy foglalhatjuk össze, hogy egy-egy társadalmi alrendszer akkor képes elhatárolódni a társadalomban megtalálható másik alrendszertől, ha bizonyos logikák mentén és érvényessége mellett az egyes alrendszerekben részt vevők szelektálják a valóságról kialakított információkat. Az alrendszerek univerzálisan elfogadják ezeket a szelekciós logikákat és kizárólag az úgynevezett bináris kódok rendszerében kommunikálnak egymás-

sal.³ A modern társadalmakban növekszik a problémamegoldás hatékonysága az al-rendszerek elkülönülése által, amelyek aztán egymás környezetét alkotva, összetett cserekapcsolatok által rendeződnek együttműködő, bonyolult struktúrákba⁴. A társadalom integrációjának alapját jelentik ezek a cserekapcsolatok, amelyek azt a célt szolgálják, hogy rendszerezik, ezáltal csökkentik a társadalom komplexitását, és tiszta működés esetén kivédik a kaosz kialakulását és a társadalom dezorganizációját.

A rendszer fogalmát a pontosabb érthetőség kedvéért érdemes összekötni a kontextussal. A szintér mint kontextus a kódrendszereket, értelmi kereteket, vonatkoztatási horizontot jelent a nyelvvel kapcsolatban. A relevanciaelmélet arról szól, ahogy a befogadó a többletinformációból kiválasztja a számára relevánsat. A kontextusok sosem állandóak, minden szituációt külön-külön, annak egymásutániségében kell megfigyelni és értelmezni (Raboul, 2000:84). A relevanciaelmélet szembevető párhuzamban áll a rendszerelmélet sematikus egyszerűsítésével. Vagyis a környezet összetettebb, mint a rendszer, a megfigyelő pedig az elérhető információk feldolgozhatatlan tömegével szembesül. Vajon milyen sematikus meghatározható relevanciák járulnak hozzá a rendszer stabilizálódásához, és milyen kódok segítik a szabályozott kommunikációt rendszer és környezet között? A rendszer zárt abban az értelemben, hogy egy bizonyos sémára egyszerűsíti kapcsolatát a környezettel, azonban arra a kódra szűkített kommunikációi nagyon is nyitottak. A fent tárgyalt társadalmi al-

3 A luhmanni szociális rendszerek a társadalmi valóság szeletei, amelyek egyszerűbbek környezetüknél (Felkai 1993, 133.). Stabilitásuk és fennmaradásuk záloga ez az egyszerűség, ennek révén sikeresen képesek beavatkozni a társadalmi valóságba. A társadalmi intézményrendszerek, mint a szociális világ alkotóelemei, igyekeznek a külvilág élményeit szabályszerűen feldolgozni. Luhmann a társadalmi rendszerek hatékonyságát a differenciálódásban, a társadalmi tagoltság fokozásában és a tevékenységek szabályszerűségében látja.

4 Luhmann a külvilág élményeinek szabályszerű feldolgozását a „bináris kód” fogalmához köti, amely egy adott alrendszer működését legfőképp jellemző értékszempont. Egy alrendszer professzionális jellegét a bináris kód érvényesülésének szintjéhez köti. A rendszer annál racionálisabb, minél inkább erre a kódra redukálja kapcsolatát a külvilággal. A redukció magas fokán éri el az alrendszer azt, amit Pokol Béla a luhmanni elmélet szűkítését követően professzionális intézményrendszernek nevez. A gazdaság bináris kódja például a „rentábilis–nem rentábilis”. Egy pénzügyi befektetés sikeres, ha rentábilis. Sikertelen, ha nem az. Még inkább egyértelmű a tudomány bináris kódja: az „igaz–hamis”. A politikai alrendszer működése némileg összetettebb, ám könnyen belátható, hogy egy politikai párt akkor sikeres, ha egy gyengébb pozícióból hangsúlyosabb szerephez jut. Sikert például ellenzékből kormányra kerülni. A politikai alrendszer bináris kódja: a „kormány–ellenzék” párosa. A tömegkommunikációs alrendszer bináris kódja a „hírérték léte” és annak hiánya. A hírérték egyik legismertebb meghatározása Lutz Erbringtől származik, aki az esemény fontosságát elsősorban frissességében és a meglepetés erejében látta. A hírérték szerinti eseménylválogatás az újságíró objektivitásának záloga. A hírérték nem más, mint a valóság tükrözésekor szem előtt tartott professzionális kritérium.

rendszerek (gazdaság, jog, politika, tömegkommunikáció stb.) alkalmazzák a maguk bináris kódjait, de amitől a műveleti konstruktivizmus színtér értelmezését dinamikusnak nevezhetjük, az az, hogy aktuális érdek miatt bárhol (az önérdék aktuális relevanciája okán) valamely keletkező sematizmus új rendszerképződést indíthat el.

Heiko Kleve a szociális munka rendszerelméleti leírásakor így fogalmaz: „a rendszerelmélet érzékenyvé tesz a kiszámíthatatlanság, a világfelfogásunkban, kommunikációinkban rejlő bizonytalanság és kontingencia iránt” (Heiko, 2002:57).⁵

INTÉZMÉNY

A bináris sematizmusok által funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak leírását Pokol Béla pontosította, és bevezette a professzionális intézmény fogalmát. Úgy véli, az elmélet érvényességét csak úgy képes megtartani, ha a bináris szelekciók kizárólagosságát csak egy-egy szakmai csoportra vonatkoztatjuk. Ezért a társadalom szétbomlik a „diffúz” hétköznapi, és a hétköznapi életből kiemelkedő professzionális alrendszerekre jellemző kommunikációkra, amelyekre csak egy-egy bináris kód válik kizárólagossá. Erre úgy nyílt lehetőség az európai történelem tanulsága szerint, hogy a professzionális szerepek (jogász, tudós, művész, politikus) az egyes társadalmi funkciók ellátására elkülönültek, mégpedig úgy, hogy e szerepek meghatározása, jutalmazása is elkülönült folyamatok voltak (Pokol, 2006:29). Pokol tehát rendszerelméleti értelemben meghatározta az intézményt, amely valamely közösségi célra létrehozott, meghatározott személyzettel működő társadalmi vagy állami szervezet. Ez lényegében az intézmény jogi fogalma (Pete-Szilczl, 2007:17).

Az intézmény értelmezhető mint hivatal, amely ügyfélfogadási idő szerint működik, de magyarázható kontextusként is. Niklas Luhmann eredeti bináris sematizmusa, de a Pokol Béla által szűkített professzionális intézményrendszer felfogása

5 A luhmanni rendszerelméletet Heiko Kleve posztmodern elméletnek nevezi, ugyanis „nem teremt s nem is próbál ontológiai, ismeretelméleti vagy éppen tudományos bizonyosságokat teremteni, sokkal inkább bármely ismeret (...) bizonytalanságára és instabilitására reflektál” (Heiko, 2002:57). Mindebből a világos meghatározások nehézsége adódik, a tények állandóságának megkérdőjelezése, mindez egy szemlélet, amely a rendszerelméletek alkalmazhatóságát szélesíti ki. Úgy néz ki tehát, hogy valamely rendszer működésének dinamikája és nem eleve meghatározottsága adja stabilitását. A gyakorlati tapasztalatok olykor megmagyarázhatatlannak, de az bizonyos, hogy előre nem jelezhetőek, a dinamikus rendszerelmélet azonban ebben a helyzetben is képes koherens leírást adni.

szerint is a bináris sematizmusok térbeli értelmezése mellett a *színtér mint kontextus* is megragadható. A politikai alrendszerhez csatlakozó kommunikációk számára az alrendszer *kontextuskijelölő* szereppel bír. Hasonlóképpen megragadható a jog, a vallás, az egészségügy, a tömegkommunikáció stb. mint társadalmi cselekvések kontextusa. A kommunikáció participációs felfogása (Horányi, 2007) hasonló szemlélet szerint írja le az intézményt. Az elmélet bizonyos problémahelyzetekben mint speciális tudásokra (felkészültségekre) tekint az intézményre, amelyek a cselekvők számára a világból pusztán egy belátható szeletet tesznek kezelhetővé. „Az intézmény kódként funkcionál, mely elsődleges konceptuális kereteivel (konstitutív alappal) határozza meg azt, hogy az ágens miként tekint a világra” (Pete–Szilczl, 2007:49) Ez a felfogás a generációk által áthagyományozott tudások rendszereként tekint az intézményre.⁶ A tudások különböző kontextusokban ismétlődnek, ezáltal válnak felismerhetővé. A tudások érvényesek, mert praktikusak, vagy valamely legitimáló csoport tevékenysége által, vagy normatív alapon, vagy több ilyen szempont alapján egyszerre. A tudások akkor esnek át az intézményesülés folyamatán, ha már tartósan kollektíven elérhetővé, és megkérdőjelezhetetlenné legitimmé váltak (Pete–Szilczl, 2007:50, 56.).

A rendszerelméleti gondolkodásban talán Pokol Béla szűkítéséhez áll e felfogás legközelebb, vagyis a professzionális alrendszerekre lehet jellemző az, hogy bizonyos legitimáló csoportok szakmai tradíciókat teremtenek, ezáltal rögzítve bizonyos eljárásokat. Mégis azt kell mondanunk, hogy a luhmanni differenciálódással alapvetően ellentétes minden olyan felfogás, amely az intézményt mint hosszabb idő alatt rögzült, az egyes ember személye felett álló entitásként, vagy valamilyen rögzült csoportnormaként tárgyalja. Az intézmény sohasen nőhet az ember fölé, a funkciót sosem válthatja fel az öncél. A hétköznapi életben természetesen az intézményről (itt a hivatáról) lehet ilyen tapasztalatunk, ám az nem felel meg az intézmény definíciójának, nem látja el feladatát, működtetése indokolatlan.

6 Az elmélet a „sokadik generáció” teóriájára mindig utal, amikor a megoldási modelleket a társadalom bár elfogadja, relevanciája azonban már nem közismert számára. Mégis, valami oknál fogva a közösség mégis ragaszkodik a cselekvési, gondolkodási minták fenntartásához (Tomka, 1997, idézi: Pete–Szilczl, 2007:41). Az ok elsősorban az újítók, reformerek elleni fellépés.

A rendszerelmélet fogalmi apparátusa által kijelölt gondolatmenetben (még Pokol megkötéseivel is) egy plauzibilis, dinamikus felfogás tárul elénk a szinterről, amelyet térbeli helyként, vagy kontextusként értelmezünk. Sőt Heiko Klave poszt-modern nézőpontból egyenesen deklarálja a világ bizonytalanságát és az erre adható válaszok egyediségét. Természetesen ezzel nem az intézmény fogalmát szeretnénk elhomályosítani (vagy közelebb vinni a hétköznapi élet diffúz szerepeihez) pusztán arra szeretnénk kitérni, hogy az intézmény műveleti felfogásába nem illik bele az embertől elidegenedett intézmény fogalma, vagy a bürokrácia által leigázott ember képe, mivel ezek funkcionalitásukat veszített öncélról szólnak.

SZÍNTÉR ÉS ALRENDSZER VISZONYA

Arra kell választ adnunk a továbbiakban, hogy vajon egy-egy szintéren pusztán egyetlen alrendszerhez kapcsolódhatnak-e kommunikációk. A választ már e fejezet bevezető soraiban megadtuk. Vajon a társadalom pénzügyi alrendszerével folytatott kommunikációt egy bankfiókban nem kísérheti az egészségügyi alrendszerhez való kapcsolódás, ha egy életbiztosítást kötünk, és egészségi állapotunkról nyilatkozunk? A válasz természetesen igen. Egy szintéren tehát kapcsolódhatunk egyetlen alrendszerhez (a szintér egybeesik a rendszerrel), de akár többhöz is. Ez a kitétel alesete a korábban tárgyalt szintértípusoknak, vagyis a *rögzített, választott és létrejövő szintéren zajló interakcióknak és szervezeti* kommunikációknak. Attól függően tehát, hogy a szociális rendszerek milyen feltételek mellett stabilizálódnak (interakciós, szervezeti vagy társadalmi), a rendszer/környezet kommunikációk helyéről azt lehet tudni, hogy *rögzített, választott vagy létrejövő térben* értelmezhető a szintér. A térben leírható szintér a kommunikációk szándékát tekintve csatlakozhat továbbá egy vagy több társadalmi alrendszerhez is (kontextushoz). A kommunikáció sematizmusának magas fokán éri el a rendszer a professzionális leírást, amely más értelmezések szerint az intézményhez áll közel. Az intézmény a fentiek szerint tartósan elérhető, legitim tudások alkotta rendszer (tematikus mező, tudáshorizont, a kommunikáció participációs felfogása pedig kódként értelmezi, amely típusos tudásokat jelöl), ám ha az intézményt mint hivatalt értelmezzük, hétköznapi problémamegoldó szervezetet értünk alatta. Ezeken a helyeken szakértők (aktív tagok) és a közönség (laikusok vagy publikumszereplők) interakciója zajlik. A felek

kompetenciái között átfedésnek kell lennie (az információ, közlés, megértés luhmanni hármasa sem teljesülhetne), ellenkező esetben nem jön létre kommunikáció. A tudások alkalmazásában azonban lényeges különbségek is vannak, minthogy a kapcsolódó felek céljai is eltérnek: az okmányirodában az ügyfél személyi okmányainak átvétele, a szakértő részéről adatrögzítés, az utánkövetés feltételeinek megteremtése stb. a célja.

A KOMMUNIKÁCIÓ A TÁRSADALOM LEÍRÁSA

A luhmanni zárt rendszerek (műveleti konstruktivista elmélete) a kommunikáció leírásakor nem törekszik minden egyes típus, eset, potenciális lehetőség számbavételére. Nem köti a rendszerképződést a szocializáció során rögzült normákhoz, versengéshez, konfliktushoz, hagyományokhoz, generációk modellteremtő erőfeszítéseéhez, és nem a kulturális rendszerek perspektívájából tárgyalja a társadalom differenciálódását. A struktúrák kialakulását a cselekvők aktuális önértékéből fakadó kommunikációból vezeti le (amely lehet önértékéből levezett közérdek is). Tudásaink rendszere, a cselekvések helye olyan fogalmi apparátussal magyarázható a lehető legpontosabban, amely képes a problémamegoldást és elérhető képességek aktuális alakváltozásait folyton önmagára és az adott helyzetre vonatkoztatni. Az önreferencia és autopoiesis alkotta keretek erre különösen alkalmasnak bizonyulnak.

A luhmanni fogalmi apparátus racionalitása egy felfedező út révén tárul az érdeklődő elé. Kommunikáció felfogása a társadalmi részrendszerek keletkezésével áll közvetlen kapcsolatban, tehát *a kommunikáció leírása maga a társadalom leírása is*. Niklas Luhmann társadalomelméletét az elaprózott kommunikációs teóriákkal szemben ez teszi igazán egyedülállóvá.

A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ASPEKTUSA

ELŐJÁRÓBAN A TÁRSADALMI TŐKE FOGALMÁRÓL

Az elmúlt évtizedben talán egyetlen szociológiai fogalom sem futott be olyan karriert, mint a társadalmi tőke. Nemcsak a társadalomtudományi publikációk száma növekedett kimagaslóan, hanem a hétköznapi zsurnalizmus is látványosan felkarolta, egyre gyakrabban magyarázták általa a legkülönbözőbb társadalmi válságjelenségeket. Már keletkezésének körülményei is ezt vetítették előre. A társadalmi tőke számára az értelmező kontextust Robert D. Putnam *Bowling Alone* című cikke, majd ebből mint előtanulmányból megjelent könyve nyújtotta, amely világsikere részben abból származik, hogy meglehetősen kritikusan ábrázolta az USA elidegenedő társadalomszerkezetét (Putnam, 1995). A fogalom ezután számtalan irányba elágazott és több tudományterület által igazi transzdiszciplináris kategóriává nőtte ki magát, alakváltozásai ellepték a társadalmi, gazdasági anomáliákról szóló kommentárokat, szinte ellehetetlenítve egységes kezelését.⁷ Az innovatív hipotézisek empirikus bizonyítási lehetőségét megnehezíti a társadalmi tőke szinte metaforikus, diffúz jelentéseinek sokasága, a definíciók már a legalapvetőbb meghatározásokban sem egyértelműek:

7 A „tőke” kifejezést, mint mérhető erőforrást Putnam szerint elsőként L. Judson Hanifan, presbiteriánus, fiatal reformer használta 1916-ban. Hanifan szerint a vidéki társadalom rossz gazdasági és politikai viszonyai a szolidaritási hálózatok meggyengülésével magyarázhatók. Hanifan úgy tekint a társadalmi tőkére, mint a mindennapi életben létező alapvető értékre, amely a jóindulatból, szimpátiából és barátságból nyeri energiáit. Az egyén kapcsolatépítő erőfeszítése végső soron a közösséget gazdagítja, ezáltal javítja az egyéni és a kollektív boldogulás esélyét. A fogalom definíciós irodalmának számba vétele John Seeley, kanadai szociológussal folytatható, aki a külvárosi lakosok életpályáit elemezte, (Seeley, 1956) majd Jane Jacobs, szomszédsági viszonyokat vizsgálta (Jacobs, 1961). Az empirikus esettanulmányokon túllépve az elméleti alapokat Pierre Bourdieu (1997), Mark Granoveter (1991) és James S. Coleman (1990), illetve a korábban már idézett Robert D. Putnam (1995) fektették le.

„A társadalmi tőke egyszerűen úgy is meghatározható, mint kölcsönösen elfogadott írtalan szabályok és normák (informal values and norms) megtestesülése az együttműködő közösségekben. Ha egy közösség tagjai eljutnak odáig, hogy tagjai megbízhatóan és becsületesen viselkednek egymással, az bizalmat fog eredményezni. A bizalomra úgy kell tekintenünk, mint kenőanyagra, amely egy csoport vagy szervezet hatékonyságát növeli.” (Fukuyama, 1999:16.)

„A társadalmi tőke a bizalommal, együttműködéssel és közösség által elfogadott normákkal áll szoros kapcsolatban, és mindazok kizárását jelenti, akik ezen elveket tagadják.” (Bowles and Gintis, 2002:1.)

„A társadalmi tőke individuumok közötti kapcsolatra utal – a kölcsönösen elfogadott normák és megbízhatóság az individuumok alkotta kapcsolati hálózathoz származik (...) Az erkölcsös, de elszigetelten élő emberek alkotta társadalmat nem feltétlenül jellemzi a társadalmi tőke magas szintje” (Putnam, 2000:19.)

Mindegyik definícióban felfedezhető a funkcionalista nézőpont, amely arról szól, hogy a társadalmi tőke birtoklása a *közös normák és értékek által javítja az együttműködések hatékonyságát*. Ez a definíció (a kategorizációk természetes tévedései ellenére) talán az ún. *policy-orientált* tőkefelfogáshoz áll legközelebb. Bowles és Gintis szerint a közösség mindazokat, akik egyes normákat nem fogadnak el: kizárással szankcionálja. Putnam definíciója hasonlóképpen normatív, de a kapcsolatok alkotta hálózat mint „instrumetális” elem is szerepel a meghatározásban. Mindhárom leírásban központi szerep jut a bizalomnak, és a kölcsönösség más formáinak. (A meghatározások metszetében található *bizalom* jelentéséről később bővebben is szó esik.)

A nemzetközi szintűen zajló tudományos diskurzusok tematikáját a teljesség igényével szinte lehetetlen áttekinteni. Jellemző, hogy több, a témában íródott tanulmány a társadalmi tőke irodalmának bővülését a világhálón fellelhető, évről

évre exponenciálisan növekvő találati számával illusztrálja. A társadalmi tőke főbb kutatási irányai érintik a gazdasági társaságok szervezeteit (többek között: Bowles, S., Carpenter, J. Gintis, H., 2001, Cohen, D., Prusak, L., 2001. és Cahuc, P., Fontaine, F., 2002), a fejlett gazdaságok fejlődési tendenciáit (Svendsen, G. L. H, Svendsen, G. T., 2005, Dasgupta, P., 2002, Zak, P. J., Knack, S., 2001), az elmaradt gazdaságok átfogó kérdéseit (Grootaert, C., 2001, Collier, P., 1998), a civil társadalom fejlettségi szintjét és politikai részvételt (Dekker, P., Uslaner, E. M., 2001., Edwards, B., Foley, M. W., Diani, M., 2001), a mindennapi boldogulás és jólét aspektusait (Diener, E., Suh, E. M., 2000., Heliwell, J. 2001), politikai átmeneteket, rendszerváltásokat (Badescu, G., Uslaner, E., 2003, Kornai, J., Rose-Ackerman, S., Rothstein, B., 2004), az egészség és társadalmi kohézió összefüggéseit (Kawachi, Kennedy, 1997) és a magatartási tényezők szerepét az egészségi állapot alakulásában (Skrabski, Kopp, Kawachi, 2003).

A rendszerváltást követően a *hazai tudományos diskurzus* orientációi követették a nemzetközi trendeket, az érdeklődés fókuszába olyan kérdések kerültek, mint gazdasági hatékonyság (Hunyady, Székely, 2003), közjó és a gazdasági kölcsönösség formái (Botos, 2000), a társadalmi azonosságtudat összefüggései (Pataky, 1977, 1982, 1988), a kapcsolati erőforrások társadalmi eloszlása, az együttműködések új mintázatai (Angelusz-Tardos, 1990, Utasi, 1996), illetve az átalakuló magyar társadalom magatartástudományi aspektusai (Skrabski, Kopp, 2003). Ez utóbbi kontextus szűkebb területe a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek esélyteremtésének vizsgálata (Selye János munkássága nyomán). A hétköznapi megbirkózási esélyek ugyanis szoros összefüggésben állnak a társadalmi tőke szintjével és a társadalmi kohézióval. A jövőkép-nélküliség, értékvesztés és a szabálysértő magatartásformák (mint anómia változók) egészítették ki a magatartástudományi kutatásokat⁸ (Skrabski, 2006).

8 Lásd erről a Hungarostudy (2006, 2002, 1998) kutatásokat (<http://www.behsci.sote.hu/>) Az utánkövetéses vizsgálat szerint a bizalmatlanság mértéke 2002 és 2006 között is jelentősen növekedett, a felnőtt népesség körében csökken a egyesületi tagság aránya, az egyéni rivalizálás ugyanakkor növekedett. (Skrabski, 2006.)

A rendszerváltozás utáni közmegegyezés szerint a politikai átmenet természetes velejárója az egyes társadalmi csoportok átmeneti kirekesztődése, ám az újabb rétegek bekapcsolódása révén mégiscsak a „kölcsonös haszon” (mutual good) érvényesül hosszú távon: nemcsak kiszélesedik a társadalmi problémamegoldásba bevont polgárok köre, de az új játékszabályok a bizalom terjedését eredményezik majd. (A kádári éra személyes ismertségekre építő informalitását felváltva.) Az egyénre jellemző társadalmi tőke szintje a problémamegoldásban való részvétel metaforájaként lényegében *társadalomtörténeti* jelentésre tett szert. Ami a fejleményeket illeti, a hiánygazdaság leépülése és a pluáris demokrácia kiépülése nem okozta az informalitás visszaszorulását. „Előzményfüggő mozzanatokra” helyezte a hangsúlyt Sík (1994) és Czako (1994), különösen az előbbi szerző fogalmazott úgy, hogy a rendszerváltás után a kapcsolati tőke szerepének felértékelése várható. Sík a *védekező* (főként családi, rokonsági) kapcsolatok védő faktorát hangsúlyozta az egzisztenciális nehézségekkel való szembesülések idején (Angelusz–Tardos, 1998:237). Ezeket a kutatási tapasztalatokat támasztották a Hungarostudy eredményei is (Kopp és mts, 2002, 2006).

Általános dilemma a társadalmi tőkével kapcsolatban az, hogy vajon *kollektív* szemszögből, vagy az abban részesülő *individuum* perspektívájából értelmezhető a társadalmi tőke. Az *egyéniorientált elméletek* azt emelik ki, hogy társadalmi tőke egyéni befektetések eredménye, az ebből fakadó előnyök is az individuum szintjén értelmezhetők. A *csoportorientált elméletek* azonban úgy tekintenek a társadalmi tőkére, mint olyan kollektív erőforrásra, amelyből tagjai erőfeszítése révén, a csoport létéből fakadóan részesül a tagság (Lin, 2001:12, idézi: Csizmadia, 2008:301).

A csoportorientált elméletek felvetik a mérhetőség problémáját. A társadalmi tőke „kulcsdimenziója” az egyének és csoportok kapcsolathálózatokban elfoglalt szerkezeti pozíciója (strukturális megközelítés) szerint írható le, de elképzelhető olyan megközelítés is, amely szerint a kapcsolatrendszerben elérhető kulcsfigurák jelentik a beágyazott erőforrás lényegét (erőforrás alapú megközelítés) (uo. 301.). „Lin megközelítése szerint ezen két dimenzió együttes figyelembevételével érdemes osztályozni a különböző megközelítéseket” (Csizmadia, 2003). Ebben a leírásban döntő szerep jut a kapcsolatok szerkezeti pozíciójának. Az így értelmezett társadalmi tőke valamilyen kalkulációra épülő instrumentális előny, vagy a kulcsfigurák mint

státuszszemélyek elérését lehetővé tevő kapcsolati erőforrás. Ez a nézőpont Angelusz Róbert és Tardos Róbert által leírt hármas kategorizációban a társadalmi tőke *hálózati besorolásához* áll közel.

Míg a társadalmi tőke mint erőforrás a hálózati interpretációban instrumentális jellegű, addig a szimbolikus megközelítésnél szimbolikus, a normatívánál pedig *normatív-expresszív*⁹. A tőke birtoklásából származó „előny” a hálózati megközelítésnél segítségből és többletinformációkból áll, a szimbolikusnál megbecsülésből és tiszteletből, a normatív leírásoknál *bizalomból és kölcsönös támogatásból*. „Elsődleges kérdésként” a hálózati interpretáció a státuselérés problémáját hozza, a szimbolikus a hozzáférési lehetőségeket, a normatív az *együttműködés fenntartását emeli ki*. (Angelusz–Tardos, 2001, 299, idézi: Csizmadia, 2008:302). Angelusz Róbert és Tardos Róbert által leírt hármas interpretációs séma szerint a társadalmi tőke „elemzési szintjei” eltérnek a hálózati, szimbolikus és normatív megközelítéseknél.¹⁰ A hálózati interpretációban az individuum, a szimbolikusnál a csoport és az individuum, a normatívánál a *csoport* a jellemző vizsgálati kategória. A társadalmi tőke hálózati (strukturális) vagy szimbolikus aspektusaival szemben a társadalmi tőke *keletkezésének normatív jellege*, létrejöttének közege, sajátos mintázatai és forrása lesz a további elemzésünk tárgya.

9 A további diskurzus szempontjából lényeges normatív aspektusok kurzívvval jelennek meg a következő sorokban.

10 A társadalmi tőke három lehetséges interpretációját (hálózati, szimbolikus, normatív) összefoglaló séma teljes egészében itt olvasható: Angelusz Róbert, Tardos Róbert: Change and Stability in Social Network Resources: The Case of Hungary under Transformation. In.: Lin, Nan–Cook, Karen S.–Burt, Ronald S. (eds.) *Social Capital: Theory and Research*. New York, Aldine de Gruyter, 297–323. Idézi: Csizmadia Zoltán: Kapcsolathálózatok és társadalmi tőkék. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In.: *Modern szociológiai paradigmák*, szerk.: Némedi Dénes, Napvilág, 2008. Budapest, 265–318.

BIZALOM, A TÁRSADALMI TŐKE INDIKÁTORA

A bizalom olyan magától értetődő fogalom, amely az emberi köteleket működteti: kölcsönösséget, együttműködést és a közösségek koherenciáját fenntartó kapocs, amely a hétköznapi szóhasználatban is kiterjedt jelentéssel bír. Rendre megkísérlik politikai elemzők, politikusok, gazdaságsszociológusok, piaci elemzők a fogalom definícióját adni, hiszen nemcsak a tudományos alaposságú elemzésekben, hanem a hétköznapi nyilvánosságban is általános közjóként merül fel, amely az intézmények működésének, politikai programok legitimitásának, hitel- és pénzpiacok sikeres működésének záloga. Krízishelyzetek kialakulásakor, legyenek azok politikaiak, vagy gazdaságiak, a kilábalás alapfeltételeként hangzik el a bizalom megteremtésének szükségessége. Úgy beszélnek róla, mint a ház alapjáról: terv, tudás, anyag is hasztalan, ha nem fektetik le időben. A következőkben meg fogjuk látni, mennyire ellentmondásos ez az igény, illetve a társadalmi tőke különböző aspektusainak tárgyalásakor reményeim szerint sikerül „aktualizálni” a bizalom sokszínű jelentését.

A bizalom fogalma önpusztító ellentmondást hordoz, amely akkor bomlik ki előttünk, amikor elkezdjük átgondolni keletkezésének folyamatát. Két szélsőséges nézőpont adaptív értelmezése vezethet a fogalom aktuális alakváltozásainak leírásához. A demokrácia szerződéselméleteit képviselő, 17. és 18. századi kalasszikusaokat tekinthetjük az egyik, a racionális döntéseméletek (Dasgupta, Good, Williams, 1988), a művelti konstruktivista Niklas Luhmann-t a másik szélsőségnek. Az állampolgárok és az állam között létrejött szerződés egy-egy időszakot átfogó bizalmi alapkategóriája, az esetről esetre mérlegelt racionalitás elméletekkel ütköztethető.

Luhmann a társadalmi alrendszer fokozódó komplexitása kapcsán vezeti be racionális döntéseméletébe a bizalom (confidence, trust) fogalmát. Ha bizalomról esik szó, a szerző a döntéskor felmerülő kockázatra hívja fel a figyelmet, amelyet a cselekvő *mérlegelése* után ismerhet fel (Luhmann, 1988). Az elmélet a bizonytalanságot kívánja csökkenteni: a fogalom konceptualizációját a racionális döntések, a mérlegelés, és a kockázatsökkentés alapozza meg. Luhmann szerint a bizalomnak csak a bizalmatlanság lehetősége mellett van értelme, amikor egy döntés eredményeképpen utasítjuk el a bizalmatlanságot és választjuk a bizalmat. A szociális rendszerek átfogó elméletét megalkotó Luhmann a bizalmat és a bizalmatlanságot egymást

stabilizáló tényezőknek tekinti: „a bizalom önmagát ösztönzi arra, hogy bizalmatlanságba forduljon át, és körbeveszi magát az erre alkalmas kontrollszenzorokkal.” (Luhmann, 2009:146). A bizalomról szóló egyik elsődleges következtetést is bevonja rendszerébe, vagyis: „a bizalomnak (...) önkéntesnek kell bizonyulnia. Ebből következően a bizalmat nem lehet sem megkövetelni, sem pedig normatív módon előírni”. Luhmann a ráhagyatkozást és a bizalom kölcsönösségét emeli még ki abban a folyamatban, amikor kitarulnak a cselekvő előtt a potenciális lehetőségek.

Oksági kapcsolatok, tapasztalatok és analógiák keresése azonban nehezen összeegyeztethető a bizalommal, ugyanis abban a pillanatban, amikor létrejön a (majdnem) bizonyosság, elvész a bizalom értelme. Olli Lagerspetz megfogalmazásában: „Mihelyt bármi egyébre hivatkozunk, mint arra a tényre, hogy a másik fél bizalomra méltó, máris azt implikáljuk, hogy az adott viszony nem a bizalomról szól.” (Lagerspetz 1998, 57).¹¹ Balázs Zoltán ekképp összegzi e dilemmát: „A bizalom filozófiailag igényes elemzéseiben rendszerint két olyan aspektust, összetevőt különböztetnek meg, amelyek közel állnak ahhoz, amit a reménykedés és a számítás fogalmai fejeznek ki (Balázs Zoltán, 2002). Balázs Zoltán a fogalom filozófiai reflexiója mentén jut el ahhoz a különbségtételhez, amely a racionalitásra és kalkulációra épülő „számítást” mint kognitív teljesítményt helyezi szembe az érzelmi „reménykedéssel”, amely affekcionális értelmezési keretet nyújt, ez utóbbi a „nem kognitív” megközelítés. Balázs elemzésében arra törekszik, hogy határvonalat húzzon értelem és érzelem között, így kijelölve a valódi bizalom létrejöttének útját. A dilemmát az adja, hogy a bizalomból végső soron egy állásfoglalás jön létre: kiállás, elismerés, amely leginkább nem is kölcsönösségre épül, mivel a bizalmat adót a bizalmat kapó nem is biztos, hogy ismeri. Ha az állásfoglalás megfontolt kockázatvállaláson alapul, nem bizalomról beszélünk. „Ha ugyanis a kockázat (alacsony szintje) indokolná a bizalmat, akkor ez a bizalom indokolatlan. (...) Könnyű belátni ugyanis, hogy a bizalmi viszony kalkulációs sémába illesztése sokszor magát a bizalmat semmisíti meg.” (Balázs Zoltán, 2002.) A bevezetőben említett önpusztító ellentmondás már akkor is kialakul, ha a bizalom létrejöttének leírását kíséreljük meg, amely minden bizonynyal értelemgazdag lépéseket feltételez: kognitív és nem kognitív (affektív) elemeket

11 Lagerspetz, Olli 1998. Trust: The Tacit Demand. Dordrecht etc., Kluwer.

illesztünk láncolatba, leginkább azzal a narratív módszertannal, hogy egy bizalmi viszonyról szóló történetet kísérünk modellezni.

A racionális (kognitív) elméletekkel ellentétben a nem kognitív elméletek szerint érzelmi és értékelő elemek előlegezik meg a bizalmat. Számos affektív elem közül egy például a jóindulat, értelmező lehet az igazságosság (Baier 1986, Becker 1996, Jones 1996). Az értelmező elemek közé az erkölcsi tartalmak sorolhatók, de itt jelenik meg a kompetencia is: egyes folyamatok erkölcsileg semleges gyakorlati tudásai (Balázs, 2002, erről még: Hardin, 2001). A nem kognitív elméletek szélsőséges volta abban nyilvánul meg, hogy a „kalkuláló racionalitást” még a bizalom érzelmi indoklása esetén is kizárja. (Ha megfogalmazzuk, miért, milyen indokok miatt érünk szubjektív bizalmat mások iránt).

IRRACIONALITÁS ÉS AZ INFORMÁCIÓ HIÁNYA

A dilemmát részben feloldhatja, ha a tapasztalat hasonló irracionálisára hívjuk fel a figyelmet. A megélt élethelyzetek típusossága azt követően alakul ki (és rögzül az emberi emlékezetben), miután profán, egzsisztenciális és spirituális következményeivel együtt tapasztalattá válik. A tapasztalatok sémákban és rendszerekben valamiféle egységességre törekedve, és ellentmondást nem tűrve összegződnek. Annyiban tekinthető a bizalom kialakulása racionális folyamatnak (kognitívnek), amennyiben képesek vagyunk sémákban és típusosságokban gondolkodni és a megélt újdonságokat ebbe a típusossága, ellentmondást nem tűrve beilleszteni. A bizalom kialakulása annyiban tekinthető viszont irracionális folyamatnak, amennyiben magunk (mások bevonása nélkül, érzelmi állapotunknak megfelelően, privilegizált, másoktól elzárt térben) hoztuk létre, címkéztük fel hívó szavakkal és jelzőkkel típusos tudásainkat. E két folyamat természetesen egyszerre, nem egymástól elszigetelve zajlik. Amikor régen nem látott baráttal futunk össze, vélhetően kalkulációmentes bizalmi kötelékeinket egy pillanat alatt mint megoldási és értelmezési sémát húzunk elő annak korábbi minden irracionálisával együtt. Nem minden kockázatot zár ki a találkozás, mert így is az ismeretlenbe lép a kapcsolat, de a bizalom által a folytatás legalábbis esélyt kap. A kimenetel természetesen kétséges, például a köztes időben lezajlott, amúgy nem ütköztetett történet eltérő morális értelmezése esetén. Szélső-

séges esetben vita alakul ki, egymás méltányolása esetén (régí szép idők emlékére) kitérünk a konfliktus elől. Akár az is megtörténhet, hogy az új helyzet fényében (lényegesnek tartott szempontok felmerülésekor) a régmúltat is újraértelmezzük. *„Egy alkalommal összefutottam gyermekkori barátommal, talán még 2002-ben. Elv-barátként politikai filozófiánkat bár sokszor ütköztettük, ideológiánk azonos volt. Politikai gondolkodásunk azonban más irányba fordult, az eltelt évek alatt megtett lépések és gondolatok ellentétesek voltak. A találkozás örömteli bizalommal indult, ám kiábrándulással végződött.”*

A kölcsönös tudások fenti elemzése hídát teremthet a bizalom kognitív és nem kognitív elméletei között. Fenti gondolatmenet értelme az, hogy ellentétben a legtöbb megközelítéssel, az érzelmi és értékelő szemléletet egymás mellett kezeljük, logikai kapcsolat vagy metszet kijelölésének kísérlete nélkül. A helyes társadalmi szemléletmód és a kollektív emlékezet tudásszociológiai elemzésekor tűnhet úgy, hogy a kutakodást ebbe az irányba különösen érdemes folytatni. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az individuálpszichológiai nézőpont szerint a bizalom a neveletésből származik, tehát elsősorban a szocializáció folyamán alakul ki mint alapvető érték. Ezáltal nem személyes tapasztalatok függvénye, az idő múlásával a bizalom szerkezete nem alakul át. A bizalom két felfogása bizonyos mértékben a kiszolgáltatottság szintjét vonja kétségbe azáltal, hogy az egyik racionális módon megkísérli csökkenteni a kockázatot, míg a másik érzelmi alapon teremt tiszta helyzetet. Mindkét módszer célja az, hogy egy lehetséges megoldás előtt nyisson utat.

Érdemes feltenni azt a kérdést, hogy mindenre kiterjedő információk birtokában érdemes-e nem racionálisan mérlegelni? Bizonyára nem. Csakúgy nem, ahogy helytelen irracionális (inadekvát) érveket hozni (hibásan érvelni) valami mellett, ha nem tudunk a dolgokról semmit. Ekkor dönteni érzelmi alapon (affektíven tulajdonított bizalom mellett) lehet. Az információ hiánya vonatkozhat tulajdonságokra, kompetenciákra, szakmai ismeretekre, társadalmi, gazdasági (makro) környezetre és annak szereplőire stb., akik közvetlen kapcsolatba kerülhetnek az ügygel és képesek azt befolyásolni. A teljes információhiányra hétköznapi példa, ha autónk számunkra rejtett hibája miatt működésékeptelen és úgy döntünk, szakemberre bízunk a javítását. Magát a hibát kiváltó alkatrész is ismeretlen előttünk, a rendszer, amelyben

az alkatrész teszi a dolgát, ugyancsak kiismerhetelen. Ezáltal a javítására bevethető eljárások (műveletek és új alkatrészek) is beláthatatlanok. A megfelelő szakemberhez (műhelyhez) fűződő bizalmunk azt a hitet erősíti, hogy a minimálisan szükséges anyagi ráfordítás után autónk újra üzemképes lesz, elkerülve az indokolatlan kiadások megfizettetését. A racionális (elemző) bizalom és az affektív fogalmi definícióról vitát folytatni valószínűleg ilyen tiszta helyzetekben értelmetlen lenne, sokkal inkább olyan pillanatokra utalnak az elemzők, amikor részinformációk és bizonyos előzetes tapasztalatok érhetők el a konkrét problémahelyzetben.

A BIZALOM ÉS A GAZDASÁGI SZERVEZET

A bizalom értelmezésekor bürokratikus, önkéntes és átmeneti szervezetek között érdemes különbséget tenni. A (bürokratikus) gazdasági társaságokról szóló elméleti gondolkodásban a bizalom fogalma elsősorban a koordinációs eszközök (strukturális és technokratikus) között a személyorientált eszközök kapcsán merül fel. E hármas osztályozás Khandwallától (1975) származik. A bizalom a koordinációban aszervezettel való azonosulást, a kollektív értékrend megerősítését, a szervezeti kultúra elismerését át annak újratermelését segítheti elő. A bizalom a vezető személyének sikerességét is megalapozza. Készségei mellett a bizalom csökkenti az irányítással kapcsolatos költségeket és elősegíti a legitim hatalom kialakulását. Minél jellemzőbb a szervezetre a személyorientált koordináció túlsúlya, annál inkább érdemes a bizalom fontosságát hangsúlyozni. A bizalom jelentősége az irányított szervezeti változtatások és a krízisek kezelése idején különösen kiéleződik, ahol a döntések elfogadottsága a felmerülő költségeket közvetlenül befolyásolja. Bár a bizalom a személyorientált koordinációs eszközök kapcsán kerül előtérbe, ugyanakkor nem mellékes, hogy az adott bürokratikus szervezetben milyen érdekeltségi szint mellett vesznek részt az érintettek. E gondolat alapvetően rombolja a korábban vázolt affektív bizalom keletkezését, hiszen hogyan lehetne érdekeltséggel magyarázni abizalom meglétét?

Az érdekeltség elsősorban nem gazdasági társaságok tulajdonosi vs. munkavállalói nézőpontjából elemezhető (bár egy krízis megoldásakor a tulajdonos sokkal komolyabb megszorításokat is indokoltnak tart, míg az érintett mun-

kavállalót nem köti az érdekeltsége) sokkal inkább az önkéntes és a nem önkéntes szervezeti tagság perspektívájából indokolt a kérdés felvetése.

Az önkéntes szervezet céljaival kapcsolatban feltételezhető jelentősebb bizalom, bár itt sem konkrét vezetői döntések kapcsán, inkább létével kapcsolatban. A szervezet általános céljaiba vetett hit, a tagsági eltökéltség fokozottabb áldozatvállást és szervezeti lojalitást indukál. Ismert tétel, hogy az anyagi érdekeltség mellett meglévő érzelmi kötelék jelentősen javítja a szolidaritást a szervezet céljaival. (Vásárlói oldalról pedig a fogyasztást fokozza.) A munkavállalói áldozatvállalás egy reális szintjének meghatározása egy gazdasági krízis, átszervezés idején a tulajdonosi kör mozgásterét határolja körül, a motivációk kevésbé spirituálisak (bár lehet érzelmileg is kötődni egy vállalatához, ez sokszor kulturálisan is meghatározott), sokkal inkább egzisztenciális mozgatói lehetnek. Míg egy önkéntes szervezet esetében az elvi, erkölcsi, létértelmezési, életvezetési álláspontok dominálnak. Ilyen szervezetek társas körök, eseti jogvédő szervezetek, nonprofit segélyező egyesületek. Az ezekben való részvétel a társadalmi tőke egyik adekvát faktora az ismert magatartástudományi kutatásokban. (A társadalmi tőke mérésekor a politikai pártok nem tartoznak az önkéntes szervezetek közé.)

A bürokratikus és önkéntes szervezetek mellett érdemesnek tűnik az érdekeltségi kötelékek erőssége tekintetében megkülönböztetni egy átmeneti szervezet-típust is. Jó példa erre az *átmeneti formára* a különböző zöld mozgalmak, amelyek történetileg bizonyított politikai ambíció megnehezítik, hogy az önkéntes szervezeti tagságukat elhatároljuk a bürokratikus szervezetektől. A törésvonal a bizalom kapcsán tehát a kötelező és az önkéntes szervezeti létforma között alakul ki. Olyannyira, hogy a társadalmi felelősségvállalás (Corporate Social Responsibility) révén a gazdasági társaságok tevékenységük átpozicionálásával e határvonal átlépéséből próbálnak profitálni. A CSR ezért nem más, mint az érdekből fakadó önkéntesség. A CSR tevékenység azt jelenti, hogy a vállalat erőforrásaiból a közös fejlesztésére áldoz, úgy, hogy a nyilvánosság számára is egyértelművé teszi: oly módon szeretne sikeres lenni, hogy nem éli fel a társadalmi/biológiai környezetét. Mindeközben erkölcsi motivációi szerint kommunikál minden érintett (stakeholder) réteggel. A CSR egyik elvi kiindulópontja, hogy mindez nem kötelező. Ez a szemlélet az aktív szervezet és pol-

gár vízióját vázolja, amely nemcsak értelmezi a körülötte zajló folyamatokat, hanem akítvan alakítja is. Az empátia, kölcsönösség mint felelősségteljes viselkedés további attribútumai sorakoznak a CSR-ben. A saját sors alakítása és a helyes társadalmi szemléletmód megfogalmazásának igénye az általános jóléttel érkezett a gazdasági életbe, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy bizalmi kötelékek kialakítása révén szorosabbra fűzze kapcsolatát piacaival és működését befolyásoló egyéb szervezetekkel, illetve egyedi tartalommal jelenjen meg a cégeket övező kommunikációs zajban.

A bizalom a hétköznapi nyelvhasználatban talán a politika kapcsán merül fel leggyakrabban, bár ettől nem egyszerűbb meghatározása. Ellenkezőleg. Néha olyan érzésünk lehet, hogy a politika a fogalom kiterjesztése mellet mintha maga is törekedne jelentését elhomályosítani. Ez annak tudható be, hogy demokratikus körülmények között a politika szereplői, függetlenül ideológiájuktól, konkrét programjuktól minden helyzetben igényt tartanak a választói bizalomra. Leginkább akkor hangsúlyozza ezt egy politikai párt, amikor veszített társadalmi támogatottságából és működése, léte, vagy programjának végrehajtása további legitimációt igényelne. A politikai (bürokratikus) intézmények tehát a korábban tárgyalt példák sorában egyéni módon viszonyulnak a bizalomhoz. A társadalmi támogatottságuk ugyanis nem valamilyen tranzakciós költséget minimalizál (nem is mint tagsági bizalom kerül be a fogalom a politikai gondolkodásba), hanem intézményeik stabilitását és létét közvetlenül határozza meg. Ezért a politikai szervezet különösen ellentmondásos szereppel bír, ha a korábban tárgyalt kognitív (racionális) bizalom és affektivitás metszetében vizsgáljuk. Egy politikai szervezetnek ugyanis létre kell hoznia a bizalmat, amely maga az „önpusztító ellenmondás”, e szándék kiirtja a bizalom igazi jelentését. Ezért sem tekintik a politikai pártbéli tagságot a magatartástudományi kutatások a társadalmi tőke indikátorának. Ettől persze még értelmezhető a társadalmi tőke politikai kontextusa (lásd később), legfőképp akkor, ha a helyes társadalmi szemléletmódra vonatkozó (amúgy egyedi, szubjektív és privilegizált) tudásokat vizsgálja. Niklas Luhmann a politikai bizalom kapcsán a vallásháborúk korát idézi, ahol nem morális lözungok, hanem csak nyilvános jogi szabályozáson keresztül lehetett a problémát kezelni (Luhmann, 2009:146). Racionalitás, kiszámíthatóság a politika működését képes volt átláthatóbbá és megbízhatóbbá tenni, ellentétben morális vagy érzelmi ígértekkel.

BIZALOM TOVÁBBI TEMATIZÁCIÓI

A fentiekben elsősorban interperszonális kapcsolatokat elemeztünk, a bizalmat adó és a bizalmat kapó személy nézőpontjából. Röviden érintettük, hogy a bizalom nem feltétlenül viszonzott, elképzelhető, sőt gyakori formája az egyoldalú bizalom (one-side reliability), természetesen létezik kölcsönös bizalom is (reciprocal trust) (Rose-Ackerman, 2001). Az előbbi esetben nincs is feltétlenül közvetlen kommunikáció, a megfigyelő szerepéből is tulajdonítható bizalom. Az utóbbinak viszont a reflektív magatartás és a visszacsatolás az alapja. A későbbiekben gyakran esik majd szó intézményekről (legyen szó adminisztratív feladatúró, például önkormányzatról, vagy szimbolikussal felruházotról, így a pénzhasználatról), amelyek „forgalom-képessége” is egyértelműen bizalomfüggő. Sztompka ezeket procedurális bizalomnak nevezi, Giddens szakértői rendszerekről beszél (expert systems), vagy absztrakt rendszerekről (abstract systems), így a telekommunikáció, energiaellátás vagy pénz rendszeréről (idézi: Kopaszi Mariann, 2005, 90.). Sztompka szerint azonban emberi viselkedésekről mondunk véleményt, amikor bizalmat szavazunk egy-egy absztrakt intézménynek (Sztompka, 2001). Ezek szerint a személyes bizalom kisugárzik a szervezetek emberi jellege miatt, amely így intézményeket képes legitimálni. Később látni fogjuk, így Putnamnál, hogy miként kerül be a társadalomtudományi kutatásokba az általános bizalom fogalma (generalized trust). Kopaszi Mariann gyors áttekintést ad, miszerint sok szerző konceptuális különbséget tesz a személyközi és általánosított bizalom között. Így Ackerman, a relációs bizalom viszonzott és magányos formája és az általános bizalom között tesz különbséget úgy, ahogy Uslaner a partikuláris és általános bizalom között (Ackerman, 2001, Uslaner, 2000, 2001, idézi: Kopaszi, 2005).

A TÁRSADALMI TŐKE KÖZGAZDASÁGI ÉRTELMEZÉSE

TRANZAKCIÓK, PÉNZPIACOK ÉS PARTNERSÉGI HÁLÓZATOK

A társadalmi tőke piaci mechanizmusainak tárgyalásakor a *normatív szemlélet* az irányadó. A közgazdasági megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az *általános bizalom*, a *társadalmi-gazdasági reciprocitás*, *elkötelezettség* és a *fenntartható együttműködéshez fűződő bizalom* különös jelentőséggel bír a stabil gazdaságokban.

A bizalom és a reciprocitás különösen a *gazdasági tranzakciók*, és a *pénzpiacok* működésében jut kitüntetett szerephez, míg a reciprocitás, elkötelezettség és a fenntartható együttműködéshez fűződő bizalom a gazdasági társaságok alkotta *partnerségi hálózatok* kiépülésében lényeges.

TRANZAKCIÓK, PÉNZPIACOK

A társadalmi tőke abban különbözik jelentősen a pénztőkétől, hogy az elsősorban nem egy-egy ember tulajdona, hanem egy közösség jellemzője (Putnam, 2000, Fukuyama, 2000). Bár a társadalmi tőke szintje az egyes ember szintjén is kimutatható, mégis jellemzően egyes régiók, közösségek, és (ebben a kontextusban) egymással együttműködő gazdasági intézményekre jellemző erőforrás. Az egyik legelső észrevétel szokásosan az, hogy a bizalom *optimalizálja* a felek között az egyes tranzakciók költségintéjét. Az egymásba láncolatszerűen kapcsolódó ügyletek, adásvételek jogbiztonságát, kiszámíthatóságát és az üzleti tervezést is lehetővé teszi. A partnerek egymás felé fenálló teljesítési kötelezettségei egymástól elkülönülnek, térben és időben, ezért annak belátása nélkül, hogy a tranzakció *kölcsönös* előnyöket hoz majd, az egyik fél könnyen becsaphatná a másikat. Azok a tranzakciók *mintaértékűek*, amelyek korábban egyezményes kertek között jöttek létre, és mindkét fél számára kölcsönös sikerrel zárultak. A szabályozásnak természetesen nem a bizalom a kizárólagos alapja. A szabálytalan ügyleteket állami intézmények szankcionálják, de az is bizonyos, hogy az általános gazdasági reciprocitás normáit a társadalom íratlan szabályok formájában is rögzíti. És lehetőségeihez mérten kísérletet tehet azok szá-

monkérésére is, például, ha a jogrend elégtelen működése esetén anomáliákra hívja fel a figyelmet. A bizalom és reciprocitás különböző formáival az *üzleti etikáról* szóló szakirodalom is nagy terjedelemben foglalkozik. A bizalom és kiszámítható viselkedés szerepe az egyszerű *hitelügyletek* kapcsán merül fel leggyakrabban. A magas bizalmi szint ugyanis a pénztőke gyors forgását teszi lehetővé, ezáltal mozgásban tartva a gazdaság vérkeringését az országhatárokon túl is. A 2007 után kibontakozó másodlagos pénzpiaci válság (subprime crisis) kezelésekor került előtérbe a befektetői bizalom fogalma. A bankrendszert a bizalom működteti, amelyet a nemzetállamok és a pénzügyi szektor intézményei közösen tartanak fenn. Minél szélesebb a betétesek köre, az államnak annál nagyobb érdeke fűződik a pénzintézet fizetéseképtelenségének elkerüléséhez. Ennek ellentmondott az amerikai pénzügyi hatóságok (a másodlagos pénzpiaci válság idején választott) kezdeti válságkezelési stratégiája, amikor az amerikai jegybankkal (Fed) közösen a kormány nem támogatta a jelzáloghitel-piaci válság miatt csőd szélére jutott Lehman Brotherst. Modellkísérleteik szerint ugyanis a negyedik legnagyobb pénzintézet csődjének csak korlátozott következményei lehettek volna. Később kiderült: a prognózis hibás volt. A bizalom megingása miatt a legnagyobb tulajdonosok pánikszzerű eladásba kezdtek, a pénzkivonás a bankközi pénzpiacon hitelezési krízist okozott, megingatva a stabil háttérű pénzintézeteket is.

Európában 2008-ban a húszt legnagyobbat volumenű pénzintézeti részvényvásárlás során tizenkét esetben az állam lett tulajdonos. A bankszerktort érintő állami szerepvállalások célja a stabil tőkehelyzet helyreállítása mellett a bizalom és a fenntartható, kölcsönösen előnyös ügyletek visszaállítása volt. A bizalom gazdasági és politikai jelentése csak ritka esetekben értekezhető ilyen szervesen együtt, és csak ritka esetben jut ilyen meghatározó szerep a kölcsönösségnek, és globális bizalomnak a közös fenntartásában. [A hitelezők védelme, a hitelpiac stabilitásának fenntartása érdekében a magyar állam, a pénzügyi ellenőrző szervezetek és a pénzintézetek kooperációjában készült el 2009 őszén a szokatlan elnevezésű banki (ön)szabályozó, *magtartási kódex*.] 2009-et egyszerre jellemezte a krízisek közösségi kezelése, más típusú megoldásokra volt szükség, mint amelyeneken a szokásos keretek és szabályozók között korábban megfogalmazódtak. A kormányok és a társadalom viszonyossági kötelekeinek újraelemzésével *kemény beszéd* kezdődött a különböző szakmai és érdekcsoportok között.

PARTNERSÉGI HÁLÓZATOK

A társadalmi tőke egy másik adekvát értelmezési területe a gazdasági érdekkörhöz való csatlakozás, és *partnerségi kapcsolatok hálózatának* kiépülése a gazdaságban. A kölcsönösség egyrészt a közös célok felismerésére, és a rendelkezésre álló erőforrások egységesített felhasználására épül. A kölcsönösség természetesen a fenntartható együttműködést is megalapozza, azt a hitet erősíti, hogy a szinergiák eredményesebbek, mint az önálló működés. Mind az erőforrások egységesítésének, mind a bizalom kiterjesztésének háttérében kedvező politikai klíma, és/vagy jogilag egységes szabályozás megteremtése áll. Az Európai Unió bővítése, a gazdasághoz köthető normatív tőkeformák kiterjesztése révén, a gazdasági innováció lehetőségét teremtette meg. (A fejlődés üteme természetesen egyéni teljesítményektől és kulturális beállítódottságoktól is függ.)

Egy általános példával élve: az új termékek birtokbavétele mindig *egyéni szinten megvalósuló adaptációs és társadalmi szintű diffúziós folyamatok* eredménye. Karl Erik Rosengren értelmezése szerint az adaptáció nem jelent mást, mint hogy az egyén megvásárlója és használni kezdi az adott új terméket, amely a diffúzió révén a társadalom széles rétegeiben is terjedni kezd. (A diffúzió- és adaptációkutatással a társadalomtudományok mellett foglalkozik az orvostudomány és a történettudomány is, ám az elmúlt évtizedben a kommunikációkutatás is felfedezte különböző relevanciáit.) Azok, akik az elsők között alkalmazzák az újszerű megoldásokat (a gazdaság motorjának tartott új munkamódszereket, például céltámogatások megszerzését), kezdetben kevesen vannak, számuk majd növekszik, majd az újjítók száma végül csökkenni kezd. Az új felhasználók száma csökkenésével társadalmi szinten növekszik azok száma, akik már rutinszerűen alkalmazzák ezeket a megoldásokat. Általában igaz, hogy a bevált eljárások tömegessé válásához idő kell, a társadalom diffúz folyamatai akkor erősödnek fel, amikor a többség számára biztonságos és kockázatmentes egy-egy eljárás. A gazdasági innováció a kölcsönösség kiteljesedését követően érheti el tetőpontját.

A gazdaság új működési mintáinak terjedése egy folyamat, csakúgy mint az Európai Unió többlépcsős bővítése. Más és más fejlettségi állapotban, más és más időpontban és természetesen nemzeti keretek között kezdenek hatni. Az uniós csatla-

kozás előtt álló Szerbia, illetve Magyarország határ menti régióinak közös szemléletű humán erőforrás-fejlesztése erre a felismerésre épül: azokat a tudásokat igyekszik átadni, amelyeket a térségbe települő és a valós innováció reményével kecsegtető multinacionális vállalatok igényelnek. A társadalmi tőke közgazdasági megközelítése, az adaptáció és diffúzió kontextusában szervesen kapcsolódik a politikai megközelítéshez, mivel a gazdasági rendszerek átalakulása és a politikai berendezkedések adaptációja párhuzamos folyamatok.

A TÁRSADALMI TŐKE
POLITIKAI ÉRTELMEZÉSE

DEMOKRÁCIA, ÍRATLAN SZABÁLYOK

A demokrácia a kölcsönösen előnyös érdekek felismerésére és ezek kifejezésre juttatására épül. A demokratikus elméletek nemcsak az emberi természetről folytatott vitát foglalják magukban, hanem kapcsolódó fogalmakat, mint például a képviselet, a konszenzus, a politikai pártok, a szabadsággal, és az egyenlőséggel kapcsolatos magyarázatokat, amelyek a demokratikus társadalmi szerződés részleteit dolgozzák ki. A társadalmi tőke és a politikai cselekvések közötti kapcsolat elsőszámú kutatója kétségkívül Robert D. Putnam. A szerző „*Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*” című munkájában az önkéntes szervezetekben, szabadidőklubokban való részvétel és a demokratikus cselekvések között lát kapcsolatot. Putnam szerint ezekben a társadalmi szervezetekben való részvétel a reciprocitás normája miatt, az egymásba kapcsolódó kiterjedt hálózatok aktivitása révén megerősödik a bizalom a társadalom különböző színterein, így a politikában is. Egy-egy közösségre jellemző társadalmi tőke a mind szélesebb körű együttműködést képes megalapozni azáltal, hogy a személyközi bizalom az általános bizalmat erősíti, ez pedig stabil demokráciát eredményezhet. Az önkéntes szervezetek tehát társadalmi tőkét teremtenek, eközben közös normák tudatosításán keresztül egy közösen elfogadott cél elérése érdekében hatnak.

Putnam, a társadalmi tőke fogalmának újkori megalapozója szerint a kölcsönösség központi eleme a polgári erény, az önsors alakításának igénye. Putnam felfogásában az általános bizalom (generalized trust), amely itt arra vonatkozó elvárás, hogy egy közösség tagjai bizonyos szituációkban azonos normák alapján hasonlóan viselkednek – az együttműködés alapja, amely kölcsönös hasznokat eredményez: legitimálja vagy kontrollt gyakorol a társadalmi intézményekre. A társadalmi tőke ezért értelmezhető úgy, mint „private good”, amely az egyén szintjén birtokolt kölcsönös kapcsolatokból származó érték, de úgy is, mint „public good”, amely arra vonatkozik, amikor az egyéni kapcsolatok a közösség számára is haszonnal járnak. Ennek a kölcsönös haszonnak (mutual benefit) a felismerése vezeti el az embereket az együttműködéshez. (Putnam 2000, idézi: Molnár, 2003, 113.). Ez a gondolat motivál-

ta az európai intézmények működését fókuszba állító átfogó értékkutatást 1999-ben. Az általános bizalom szintjét „a legtöbb emberben meg lehet bízni” és „az ember sohasem lehet elég óvatos” kijelentést tartalmazó skálákkal mérték. Az eredmények Magyarország szempontjából nyugtalanítóak, régiós összevetésben már jobbnak számítanak: az ország az alsó harmad felső szekciójában végzett. A legbizalmatlanabbak Románia, Szlovákia, Lettország, Lengyelország, Görögország, Horvátország, Málta és Szlovénia polgárai voltak, a legmagasabb bizalmi szintet Dániában, Svédországban és Hollandiában mérték (European Values Study, 1999, Schaik, 2002). Más vizsgálatokból azt lehet tudni, hogy a társadalmi intézményekbe vetett hit a legutóbb csatlakozott országokban ennél is alacsonyabb (Tárki, 2005, idézi: Tóth, 2004). A kormány, a parlament, a nagyvállalatok és a politikai pártokhoz fűződő állampolgári bizalom szintje a régi tizenöt EU-s tagországban rendre magasabb, mint az újonnan csatlakozók körében. (A magyarok – a nagyvállalatok kivételével – nagyobb bizalommal fordulnak a fenti intézményekhez, mint az újonnan csatlakozott országok átlaga.) Az általános bizalom szintjével kapcsolatban (magyarországi demográfiai változók, regionális megoszlás, etnikai jellemzők, mobilitás) Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásai figyelemre méltók (Albert–Dávid, 2005, 38.). A bizalom általános szintje az uniós intézményekhez és adminisztrációhoz tehát szervesen összefügg a gazdaság teljesítőképességével, ezért az intézmények működésének eredményessége szervesen összefügg azok elismertségével: ismerik-e a pályázati folyamatokat, az objektív érvek mellett bíznak-e a bonyolító intézményekben.

ÍRATLAN SZABÁLYOK

A politikai utilitarizmust, amely a haszonra épül, és a haszon alapján dönt és ítél, a 19. század után napjaink pragmatikus irányzatai is magukénak vallják. Hívei szerint a vezető politikai erő működése leginkább az irányítás és a formális vezetés lehetőségeire korlátozódik. Fukuyama szerint a nagy társadalmi átalakításokban a kormányzatoknak komoly szerepük volt, főként a francia forradalom után Európában beindult reformokban, amelyek során „a szegény, tanulatlan, falusi, mezőgazdasággal foglalkozó, tekintélyelvű közösségekből városi, iparosodott jómódú demokráciákká fejlődtek”. A szerző emlékeztet rá, hogy a kormányzatok egész népeket ültettek is-

kolapadba, és megteremtették az infrastruktúrát a magas információigényű társadalmak számára. Fukuyama ugyanakkor hozzáfűzi: ma már a társadalomtudósok és szociálpolitikával fogalkozó szakemberek is egyetértenek abban, hogy ezeknek az erőfeszítéseknek csak korlátozott hatásai lehettek. 1964-ben például a Polgári jogok törvénye egyik percről a másikra megszüntette a faji megkülönböztetést az USA-ban, ám kiderült, hogy az egyenlő esélyek megteremtése egy adminisztratív aktusnál többbe fog kerülni (Fukuyama, 2007:489). A törvények és alkotmányos szabályozások írott formájánál fontosabb az íratlan elvi, erkölcsi, etikai szabályok megteremtése. Ezt a tényt támasztja alá a volt szocialista országok politikai fejlődése is, ahol az írott jogrend adaptációja mellett hosszabb és bonyolultabb feladatnak bizonyult a demokratikus létforma bevezetése, megértése és bensővé tétele.

Fukuyama szerint a társadalmi tőke szintje és ezzel összefüggésben az együttműködés képessége alapozza meg a sikeres piacgazdaságot és demokráciát. Az együttműködésen alapulnak a politikai cselekvések, elszigetelt egyének ugyanis képtelenek lennének véleményük kifejtésére (az atomizált társadalom a diktatorikus hatalomgyakorlás ideális terepe). A sikeres piacgazdaság és a stabil demokrácia tehát (a bürokratikus hatalomgyakorlásnál) mélyebb erőforrásból: a társadalmi tőkéből nyeri energiáit. Az okoskodó polgár olyan autonóm résztvevő, akiről tudjuk, hogy létezik, de azt pontosan nem, hogy éppen hol fejt ki véleményét. A politika ezért mindig is érdekelt volt a saját tábora ellenében (ön)szerveződő közösségek bomlasztásában, akár bűnbakképzés, akár rossz lelkiismeret elültetése által. Léttel, boldogulással, emberi viselkedésekkel összefüggő kongruens üzenetrendszerek beégetése hosszú távon alkalmas eszköz lehet akár mély társadalmi pszichózis kialakítására is.

A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS
ÉRTELMEZÉSNEK LEHETŐSÉGEIRŐL

Mielőtt bővebb tárgyalásba bocsátkoznánk, azt a kérdést mindenképpen érdemes feltennünk, miért releváns a társadalmi tőke kommunikatív elemzése? Korábbi érvelésünkben azt támasztottuk alá, hogy a hétköznapi megbirkózási események *szoros összefüggésben állnak* a társadalmi tőke szintjével és a társadalmi kohézióval. Elméleti hipotézisünk az, hogy a társadalmi tőke szintje választott *tudásalapú közösségekben* való részvétellel, vagy azokból való kirekesztettséggel is összefüggésben áll. A személyközi kapcsolatok alakította társadalmi tőkével kapcsolatban nem az problematikus elsősorban, hogy az egyéni és közösségi értelmezési tartomány milyen közös társadalmitőke-értelmezést tesz lehetővé (mint arról korábban szó esett), vagy az, hogy egyéni és kollektív színterek miként alkotnak működő hálózatokat, hanem azon keretek és a tudások *kialakulását* meghatározó mintázatok leírása, amelyek között társadalmi tőke keletkezik. Az interperszonalitás tehát a társadalmi tőke kommunikációs aspektusainak vizsgálatában is jelen van. Egy elemi jelenséget feltételezünk, az interakciót, amely a makro folyamatok hátterében működik, érdekek egyeztetésekor, bizonyos kényszerű erőfeszítésként, amikor tudások rendszerezését, közössé tételét végezzük egy adott problémahelyzetben. A tudások pedig az interakció kiszélesedése révén általánossá válhatnak, vagyis kölcsönösen elismertté. Ezáltal az egyéni és kollektív szint egymással kölcsönhatásban értelmezhető. A kommunikációk résztvevői tehát nemcsak *egyes emberek*, hanem *szervezetek* is lehetnek. A kommunikációról úgy lesz szó, amely interakciós és szervezeti keretek között jön létre. Nem nyújtana semmilyen többletet, a teljes luhmanni hármas felosztás tárgyalása: csak az interakciót és a szervezeti kommunikációt emeljük be jelen diskurzusba, a társadalom rekonstrukciója kimarad.

Ha a társadalmi tőkéről úgy gondolkodunk, hogy bizonyos helyzetekben kommunikációs teljesítmények révén részesülhetünk belőle, néhány alapfogalom rendre (újra) előkerül majd, így a *részvétel* (a társadalmi tőke egyéni és szervezeti szintjei is bizonyos tudásközösségekben való részesedést feltételeznek) valamilyen *problémahelyzet* (amely a társadalmi cselekvések hátterében feltételezhetően jelen

van) a *tudás* (amely sémákba szerveződik) és a *színtér* (amelyek helyek vagy kontextusok), az *önérdek* (amely-természetesen adott minden cselekvő számára). E bevezetett fogalmak a *műveleti konstruktivizmus* luhmanni interpretációjában (amely egyedisége abban áll, hogy a kommunikáció leírása maga a társadalom leírása is) és a *kommunikáció participációs felfogásában* is kapcsolódó elemek (a participációs felfogás a kommunikációt egységes jelenségtípusként ábrázolja, mégpedig úgy, hogy a kommunikáció résztvevőinek kölcsönösen birtokolt felkészültségei (tudások, hiedelmek, szokások stb...) a sikeres problémamegoldás feltételeiként értendők (Horányi, 2007:14). A participációs felfogást a következőkben a tudásalapú elméletek között említjük, amelyből elsősorban az az előny származik majd, hogy szemlélete úgy pozicionálja a kölcsönös tudásokat a problémahelyzettel kapcsolatban, amely erősen *felhasználóbarátnak* mondható a társadalmi tőke kommunikatív jelenségének magyarázatakor.

Végül a társadalomtudományokban bekövetkezett *diszkurzív fordulat* értelmezési tartományában is ábrázolható a társadalmi tőke keletkezésének kommunikatív folyamata: ahol a nyelv nemcsak jelentéshordozó és közvetítő funkcióval rendelkezik, hanem a társas viszonyokat és a valóságot konstruáló eszköz.

A következő elméleti lehetőségek néha közös fogalmakat használva a maguk érvényességi kategóriáit erőltetik a társadalmi tőkére. A bevetett fogalmi apparátusok természetesen a jelenségkör más és más aspektusait hangsúlyozzák, mások a leírások relevanciái, érvényességi szintjei és mélységei.

MŰVELETI KONSTRUKTIVIZMUS

Az előző fejezetben Niklas Luhmannhoz köthető ún. *műveleti konstruktivista szemlélet* legfőbb alapvetéseiből mutattunk be néhány gondolatot. A kommunikációról úgy esett szó, amely a megfigyeléssel, a hasonlóságok és különbségek elkülönítésével kezdődik. A hétköznapi életben sem teszünk egyebet, mint hogy azonosságokat keresve megkíséréljük bővíteni azokat a lehetőségeket, amelyek a cselekvéseinket behatárolják. A társadalmi tőke értelmezhető úgy, mint a kapcsolatok hálózatában elérhető tartalék, amely kibővítheti az egyéni cselekvéspotenciált. Luhmann minden különbség felismerését egy körforgás egyik állomásának tarja, amikor egy rendszer

(egy cselekvő) megkülönbözteti saját magát környezetétől, és saját belső elemeivel képes összekapcsolni a külvilág elemeit. A cselekvéspotenciálok bővítésének lehetőségét Nikas Luhmann a társadalmi tőke *normatív megközelítése* szerint kiemelten kezelt *bizalom* létrehozásában látja. A bizalmat adó és bizalmat kapó lehet egyetlen személy vagy szervezet is. A kommunikáció tehát *interakciós*, vagy *szervezeti keretek* között is végbe mehet.

A bizalom individuum esetében leginkább valamilyen nehezen megismerhető (privilegizált) indok mentén alakul ki (visszaütalásképpen: a bizalom expresszív megközelítése kizárja a kalkulációt), tehát saját adottságokból és úgy is mondhatjuk, identitásából fakadóan. Ezzel a triviális kijelentéssel mintha újra rátalálnánk *autopoietikus* működés egy jellegzetes vonására. Miből másból lenne képes a bizalmat adó felépíteni új viszonyítási alapját a bizalomban részesülő felé, ha nem mindabból, amely számára eredendően (habitusából fakadóan, személyes karaktere alapján) elérhető. Ezekre az erőfeszítésekre azért van szükség, mert cselekvéseink kimenetele szinte mindig kétséges. Niklas Luhmann szerint „aki bizalmat ajándékozik, az egyúttal tetemesen kibővíti cselekvéspotenciálját” (Luhmann, 2009:145). A cselekvő válaszáig el kell érnie: vagy megszakítja a cselekvések láncolatát, vagy képes bizalmi alapon meghozott döntés által átlendülni a holtponton. Luhmann társadalomfelfogása a cserekapcsolatok folyamatosságára és a bipoláris egyensúlyra épít: a bizalmat és bizalmatlanságot egymást stabilizáló tényezőként foga fel.

Az elméletalkotó a különböző társadalmi alrendszerekben kialakuló bizalmat a kiszámíthatósággal hozza kapcsolatba. A társadalomban olyan körülmények segítik a kiszámíthatóságot, mint például a jogrendszer. Luhmann szerint a *politikai alrendszerben* a bizalom formái a kiszámíthatóság garanciái, amelyek a „morális lözöngök helyett” a legitim bíróságokban testesülnek meg (Luhmann, 2009:146). A politikai alrendszer mellett a *gazdasági alrendszer* esetében is kitüntetett szerep jut a bizalomnak, amelyre korábban számos példát hoztunk: a szervezeti koordináció, CSR stb., illetve a társadalmi tőke gazdasági vetületének tárgyalásakor a bizalom fogalmát a *tranzakciókkal, pénzpiacokkal és partnerségi hálózatokkal* hoztuk kapcsolatba.

E vázlatos áttekintésben azzal is számolnunk kell, hogy indokoltnak tűnik egy adott problémahelyzetben, hogy az eredményesség érdekében csatlakozzunk egy-

egy szervezethez, és egyszerű interakció helyett szervezeti keretek között folytassuk a problémamegoldást. A társadalmi tőke-képződésben ez a mozzanat nem hagyható figyelmen kívül, főleg, ha egy konkrétan megragadható pragmatikus, vagy (normatív) céllal rendelkező önkéntes szervezethez csatlakozunk.

Valamely társadalmi tőke-indikátor magas szintje (civil szervezeti részvétel, politikai szerepvállalás, magas bizalmi szint kinyilvánítása pl. valamely intézményhez köthetően) a cselekvők számára (legyen szó csoportról vagy egyénről) a társadalmi komplexitás csökkentésére tett egyfajta erőfeszítés. Hiszen a boldogulás szempontjából, önérdektől vezérelve az a kölcsönösen elfogadott magatartás (szelekció) rögzült, hogy indokolt egy adott értékszpont (kommunikációs sematizmus) elfogadása. Gondoljunk csak arra, hogy átlagemberként vélhetően nem vethetünk be olyan kapcsolathálózatot, talán nem rendelkezünk olyan társadalmi tőkével sem, amely problémánk megoldásához hozzásegítene bennünket, azonban egy arra szakosodott (specializált) *civil szervezet tagjaként*, az abból fakadó kapcsolathálózati erőforrások birtokában, az ott összegzett tudásokat felhasználva, eredményesebbek lehetünk. Erről a helyzetről belátható, hogy a tagság előnyösebb, mint a nem tagság, így a résztvevő laikus szereplőből átalakulva, aktív közreműködőként avatkozhat be a társadalmi valóságba. Az új szerepben természetesen vállalja a tagsággal járó megkötéseket is.

A civil szervezetről hozott példa azonban nem azt támasztja alá, hogy minden egyes esetben a társadalmi differenciálódás fokozódása a társadalmi tőke szintjének növekedését is eredményezi. A luhmanni műveleti konstruktivizmus tartományában a társadalmi tőkét a *bizalom konceptuális* keretein belül érdemes tárgyalni, amely a *cselekvések mozgásterét kiszélesítő erőforrás*, illetve a kommunikációs „kapcsolódás” számára esélyteremtő képesség.

DISKURZUSELMÉLETEK

A társadalomtudományokban a filozófia nyelvi fordulata révén került be a *diszkurzív megközelítés* (szakítva a nyelv hagyományos leíró, közvetítő funkciójával). A nyelv elsősorban nem egy adott helyzet leírásához elégséges eszköz. A nyelv együtt él és alakul a társadalmi környezettel, helyre és pillanatra jellemző kommunikációs akaratot hordoz. A diskurzus egy olyan kommunikatív aktus, amely során a nyelvhasználók beavatkoznak egy adott helyzetbe, vagyis a nyelv által szándékaik szerint alakítják a valóságot. Például amikor az arra feljogosított személy a hajó törzséhez csap egy üveg pezsgőt és kijelenti: „Ezt a hajót Queen Elizabethnek nevezem el!” (Austin, 1990:33). Ahhoz, hogy a diskurzusok vizsgálatát alkalmasnak találjuk a társadalmi tőke bizonyos aspektusainak magyarázatához, bonyolult episztemológiai dilemmákon kell túljutnunk. Különösen nehéz fenntartani a következetesség látszatát, hiszen a társadalmi tőke diskurzuselemzése transzdiszciplináris kontextusokat feltételez, illetve egyik terület sem jelölhető ki stabil kiindulópontként, márcsak módszertani sokszínűségük miatt sem.¹² Egyrészt kérdéses, hogy a diskurzusok milyen értelmezési tartományban vizsgálandók. Mi az a pillanatnyi kontextus, amelyben a szöveg „társas” folyamatokat konstruáló jellege elkülöníthető. Nehéz kikerülni a posztmodern „objektív” tudást tagadó álláspontját, miszerint nincs *igaz vagy hamis tudás* a világról, csak *partikuláris és beágyazott* tudások és leírások (Géring, 2009:392). A magunk részéről nem tartjuk mégsem szubjektívnek és leírhatatlannak sem a módszertant, sem a vizsgálat tárgyát, az érintett társadalmi kontextusokat, sokkal inkább egyedi aspektusokat és módszereket kell számításba venni. A diszkurzív szemlélettel elsősorban bizonyos narratívák kontextusfüggő vizsgálata lehetséges. A valóság feltárása a narratívák közötti különbségek feltárásán keresztül vezet. Ezáltal olyan interrelációs viszonyok bontakoznak ki előttünk, amelyekben narratív értelemben koherens logikai kapcsolatok feltételezhetők, ismerve az egyes szövegek, dialógusok keletkezésének társadalmi körülményeit.

12 Ezekről a dilemmákról ad pontos áttekintést Némedi Dénes előtanulmányával kísérve Géring Zsuzsanna (Diszkurzív fordulat a társadalomtudományokban, in: Modern szociológiai paradigmák, szerk. Némedi, 2009. Budapest, Napvilág). Nemzetközi források, sok egyéb mellett: Vijay K. Bhatia, John Flowerdew, Rodney H. Jones eds. *Advances in discourse*, T & F Books UK, 2009. és Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simone J. Yates eds. *Discourse Theory and Practice. A Reader*, London, Sage, 2001.

A diskurzus funkciója lehet a társas kapcsolatokban normatív alapon közösséget alkotó, de másokat kizáró is. Fenomenológiai érvelés szerint a léttel kapcsolatos gondolkodás nem feltételez egyfajta objektív valóságot, igaz és helytelen értékeléseket, pusztán a beszélő aktuálisan vállalt, koherens létértelmezéséről tanúskodik. A nyelv ebben a kontextusban a társas viszonyok egy sajátos rendszerét konstruálja. Kevés egyértelműbb példát lehetne hozni a társas együttműködések alapját képző szövegekre, mint a politikai krédókat, amelyek valójában a létértelmezések politikai testamentumai.

A diszkurzív szemlélet a politikatudományban régóta jelen van, de diszciplináris igénytel csak az 1990-es évek elején jelent meg (Szabó, 1996:41). Ez az új szemlélet elsősorban a bristoli egyetem professzorához, Terell Carverhez köthető, a koncepció további részleteinek kidolgozásában megtett első lépések pedig Matti Hyvarinen, Josef Bleicher és Jacob Torfing munkásságához (Szabó, 1996:42).

TUDÁSSZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

A hétköznapi világ felismerhető és többségében megszokott részletekben tárul elénk. Ez a világ akadályokat állít a cselekvések elé, amelyek azonban jól megszokott rutinok által leküzdhetőek. Ezek a cselekvések többnyire együttműködésre készítetik a résztvevőket, amelyek úgy jöhetnek létre, ha tudásainkat és szándékainkat kommunikációk révén tesszük közössé, ezzel kiszámítható következményeket létrehozva. A cselekvőkben azonban létezik egy folytonos igény arra, hogy a készen kapott társadalmi valóság felismerése után, kölcsönös tudásokat fejlesszenek és ezekhez együttműködő partnereket kutassanak fel. A társadalmi tőke keletkezése szervesen épül erre az igényre.

A társadalmi konstrukciók világa azonban nem állandó, megváltoztatásuk éppúgy célja a cselekvéseknek, mint az azokhoz való alkalmazkodás. A tapasztalatok tehát bizonyos rendszerben jelennek meg, típusaikat ismerjük fel, és a tapasztalatok bizonyos mozgósítható tudáskészletekké állnak össze, amelyek továbbértelmezése a hétköznapi feladatok megoldása során szükségszerű. A kötődés fokát az határozhatja meg, hogy mennyire élő és reflexív a kapcsolat a hozzájuk köthető korral; mennyire illeszkedik saját megélt világomba; fontos eleme-e a mindennapi

tudáskészleteknek; mennyire épülnek rájuk „használati utasítások”; és mennyiben van szükségem a társadalmi nyilvánosságban felmerülő történetek értelmezéséhez – e számos kérdés határozza meg kötődésünket a hétköznapi élet szempontjából fontos történetekhez, emlékekhez (narratív történetformákhoz). A társadalmi tőkét alkotó *normatív, affektív és szimbolikus erőforrások* keletkezését a későbbiekben tudásszociológiai kontextusban tárgyaljuk *Alfred Schütz és Thomas Luckmann* sokat idézett, *Az életvilág struktúrái* című szövegéből kiindulva (Schütz A., Luckmann, T., 2002).

VÁLASZÚT

Érdeemes eldöntenünk, hogy egy politikai tüntetésen mikor alakul ki a kölcsönösség egy formája, ha az adott helyen aláírjuk a támogatói ívet, vagy akkor, ha morálisan osztozunk a demonstráció céljában, és láthatatlan közösséget vállalunk csupán, vagy el sem megyünk az eseményre. Egy önkéntes segítő szervezet tagjai elsősorban nem eskütelletel lehetünk, többet nyom a latban, ha aktívan részt is veszünk tevékenységében. Úgy tűnik mindegyik esetben kölcsönösen egyeztetett folyamatok alakítói lehetünk, még akkor is, ha el sem megyünk a tüntetésre, vagy elhagyjuk a formális belépést, abban az esetben, ha a társadalmi tőke-elméletek kommunikatív jellegét tartjuk elsődlegesnek: ekkor a társadalmi tőke vizsgálata *nem a kapcsolathálózatok strukturális leírására* (jelenlét, kapcsolatok sűrűsége, csoportméretek, köztességek, távolságok stb.) irányul, hanem az ezeket *megalapozó tudások konstruálódására* és a lehetséges kommunikációs mintázatok megismerésére.

KOMMUNIKÁCIÓS (TUDÁSALAPÚ) ÉRTELMEZÉS

AZ EMBER PROFÁN ÉS SPIRITUÁLIS

A mindennapi boldoguláshoz két különböző tudáskészletet mozgósítunk. Az egyik az élet hétköznapi problémáinak megoldását segíti elő, a másik létünk átfogó kereteit értelmezi. Az embernek alapvető igénye van arra, hogy saját fizikumán túlmutató szempontokat is számításba vegyen létezése során. Durkheim szerint nem élhetünk anélkül, hogy „ne alkotnánk képzeteket a világról, amely minket körülvesz, és a tárgyakról, amelyek a világot megtöltik”. Az embert azonban kettősség jellemzi. A test az anyagi világ része, létezése profán és mulandó, a lélek nemes, és a szent lények szubsztanciájához hasonlítható. Míg az érzékelés és az érzéki tendenciák az egyik oldal, addig a fogalmi gondolkodás és az erkölcs a másik. Érzéki vágyaink egoisták, a morális gondolkodás általánosan érvényes, ezért személytelen. Az ember egyrészt tehát individuális, másrészt azonban kollektív, vagyis társadalmi. A társadalom csak így képes magát létrehozni: behatol az egyedi tudatokba, „és azokat saját képére és hasonlatosságára formálja (...) Ebben az esetben az egész alkotja a részeket.” (Durkheim, 2000, 352–354.). Az emberben megvan a belső késztetés arra, hogy szembeüljön ezzel a kihívással.

Ez a kettősség jelenik meg Abraham Maslow sokat idézett elméletében is, ahol az emberi szükségleteket piramisszerűen ábrázolja. A fiziológiai igények az emberi létezés alapjául szolgálnak, míg a csúcson a moralitás kiteljesedése kap helyet. Az ember és az emberiség fokról fokra halad ezen a piramison fölfelé. (Maslow, A., 1954, 80–107, 146–155.). Hankiss Elemér négyrészesre tervezett sorozatának második darabjában, az *Ezerarcú én*ben azt állítja: a dolgok másképp működnek. „Életünk minden pillanatában és minden egyes tevékenységünkkel vágyaink sokféleségét elégítjük ki. Egyszerre mozgatnak minket az alantasabb fizikai, biológiai és az úgynevezett magasabb rendű spirituális, egzisztenciális, transzcendentális erők” (Hankiss, E., 2005:20). A létről szóló gondolkodás egyik konfliktusa tehát individuális szintén zajlik, Durkheim szerint kettős létezésről van szó, Maslow differenciáltabban az emberiség élettörténetében ragadja meg a fogalmat, Hankiss pedig alantasabb és

transzcendens törekvések párhuzamosságát emeli ki. Hankiss Durkheim kettős létezéséhez áll közel, ahogy írja, egyszerre két „drámát” játszuk életünk során. Egyrészt a maga teljes intenzitásában élénk az életet, ugyanakkor keressük az élet értelmét és küzdünk az elmúlással. Durkheimnél is az életben való boldogulás az elsődleges cél, amely hétköznapi és spirituális, vagyis bármilyen jellegű. Másként: a lényeg egy probléma kapcsán mozgósítani a lehetséges és elérhető tudást. Alfred Schütz és Thomas Luckmann a gyakorlati problémák megoldásakor elérhető „tudáshorizontok” állandóságát és átalakításuk folyamatait elemezte.

A szerzőpáros kiindulópontja, hogy az ember csak beleszületik az életvilág struktúráiba, ahol egy közös tudás konstituálódik egy társadalmi és kommunikatív környezetben. (Schütz A., Luckmann, T., 2002, 272.). A felmerülő problémák olyan keretekben jelennek meg, amelyek kétségbevonhatatlanok és adottak, és olyanokban, amelyek mások által is megismerhetők, interszjektívek. Tudásaink, amelyek cselekvéseinket meghatározzák, egymásra hatnak, tudásaink kölcsönösen megismerhetők és átélhetők. Alfred Schütz és Thomas Luckmann e kölcsönösséget hétköznapi adottságokra alapozzák, ezek: a másik ember fizikai létezésének elismerése, e fizikai lét olyan tudattal párosul, amely alapjaiban hasonlatos az enyémhez; a külső környezet dolgainak értelmezése hasonló; kapcsolatok és kölcsönhatások alakulhatnak ki másokkal; megérthetjük egymást; kétségbevonhatatlan és megfelelően tagolt kulturális értelmezési keretek adottak mindannyiunknak; ám e keretek csak „csekély” mértékben az én alkotásaim. A körülöttünk tapasztalható „életvilág” tehát történetileg megalapozott társadalmi konstrukció, amely egyszerre színtere és célja is a kölcsönös cselekvéseknek.

VÁLTOZÓ TUDÁSHORIZONTOK

A társadalmi konstrukciók világa azonban nem állandó, megváltoztatásuk éppúgy célja a cselekvéseknek, mint az azokhoz való alkalmazkodás. A szerzők ezt a folyamatot a tudásaink alkotta horizont továbbértelmezésének nevezik. Előfordulhat az, hogy „a tapasztalatot nem tudjuk egyszerűen a helyzetre nézve releváns típusosságba beilleszteni”, de előfordulhat az is, hogy „valamilyen tapasztalat ugyan minden további nélkül beilleszthető tudáskészletem vonatkoztatási sémáiba (...) ám mégsem

válik be” (nem hatékony az adott problémahelyzetben). Az új tudások megszerzése során kialakulhat az az érzés, hogy a meglévő értelmezési keretek nem kielégítőek. Ekkor más, nem vonatkoztatási sémákkal kell nekilátni az értelmezésnek (Schütz A., Luckmann, T., 2002, 274.). A tapasztalatok tehát bizonyos rendszerben jelennek meg, típusaikat ismerjük fel, és e tapasztalatok bizonyos mozgósítható tudáskészletekké állnak össze, amelyek továbbértelmezése a hétköznapi feladatok megoldása során szükségzerű. Ezeket a vonatkoztatási kereteket nem feltétlenül vagyok képes összeségében, összefüggő logikus egységben kezelni. Ez a gyakorlati problémamegoldás szempontjából mégsem fogyatékos, legfeljebb elméleti szempontból. „Az elméleti gondolkodásban módszertani elvvé tehetem a kételkedést, a mindennapok világában viszont az a fontos, hogy rutinszerűen tájékozódhassam cselekvésem során.” A bejáratott „használati utasítások” alapján magabiztosan kezelhetők a feladatok, nem kell mindig új „horizontértelmezéseken” gondolkodni, mivel itt-ott már hatékonyan cselekedtem hasonló helyzetekben (uo.). Így könnyebbé és tervezhetőbbé válik a társadalmi struktúrákban cselekvők együttműködése, időnyereség keletkezik, ezáltal pedig hatékonyabb lehet minden résztvevő, legyen az egyéni vagy kollektív.

KÖZVETETT TAPASZTALÁS

Schütz és Luckmann szerint a társadalmi valóság jelentősebb szeletét nem közvetlen tapasztalások útján éljük át (még saját korunkat sem), bár beszélünk kortársainkról és utalunk rájuk, annak ellenére, hogy nem állunk velük tényleges közvetlen, úgynevezett mi-kapcsolatban. (2002, 280.) Ha egy kapcsolatban megszűnt a fizikai kötelék, például a közvetlen kommunikáció már nem lehetséges, nem okoz problémát számunkra úgy beszélni, mintha kapcsolatunk folyamatosan közvetlen lenne. Ez a jellegzetesség azokban az esetekben is kimutatható, ha személyes emlékeink felidézése során olyan személyre utalunk, akivel sosem léptünk közvetlen kapcsolatba, talán mert eredetileg nem is volt kortársunk, például lehetett egy történelmi személyiség. Ennek ellenére a vele kapcsolatos történeteket személyesként adjuk elő, és ekként építjük be elbeszéléseinkbe. Ezek a tudáskészletek hasonlatosak a Luckmann és szerzőtársa által leírt élő és szakaszosan visszatérő (kortárs) mi-kapcsolatokhoz, például egy barátságához, amely időben megszakadhat, de azzal kapcsolatos érzéseink, beállítódásaink

változatlanul élnek bennünk. A barátokkal kapcsolatos érzéseinket, amelyeket csak egykor éltünk át, ma is érvényesnek tartjuk, ha nem okoztak számunkra csalódást.

A CSALÓDÁSRÓL ÉS A KÖTŐDÉSRŐL

Tapasztalataink irányulhatnak személyre, de tárgya lehet személytelen is. Egy vélemény, ideológia vagy emlék ugyanígy lehet személyes kötődéseink, rokonszenvünk, vagy elutasításunk alapja. Ha a csalódás fogalmát racionális alapra próbáljuk helyezni, úgy tűnik: a csalódás azt jelenti, hogy olyan új élmények befolyásolják érzéseinket, amelyek megkérdőjelezzik egy fontos esemény korábban tapasztalt lényeges elemeit. Ezek az esetek egy amúgy folyamatosságában megszakadt kapcsolat esetében, főleg ha az új információk reflektálatlanul maradnak, a kapcsolat átértékelését okozzák.

Kötődni is képesek vagyunk személyekhez, vagy elvont tudásokhoz (tudásközösségek részeseként), elvekhez, szemléletmódokhoz, emlékekhez. A régmúlt személyiségeivel kapcsolatos beállítódásainkat sem közvetlen ún. mi-kapcsolatok tartják fent. Szóbeli elbeszélések, történetek és számos írásos forrás alkotja tudásunk alapját. A kötődés fokát az határozhatja meg, hogy mennyire élő és reflexív a kapcsolat a hozzájuk köthető korral; mennyire illeszkedik saját megélt világomba; fontos eleme-e a mindennapi tudáskészleteknek; mennyire épülnek rájuk „használati utasítások”; és mennyiben van szükségem a társadalmi nyilvánosságban felmerülő történetek értelmezéséhez – sok kérdés határozza meg kötődésünket a hétköznapi élet szempontjából fontos történetekhez, emlékekhez (narratív történetformákhoz).

A kognitív (racionalitásra épülő) megközelítés azonban kétséges, hogy megfelelő, ha érzelmi folyamatok (így a csalódás, érzelmi kötődés) elemzésére vállalkozunk. Ez a dilemma korábban a *bizalom* racionális és affektív megközelítésénél is mintegy „önpusztító dilemma” már felmerült. Ha nem is vagyunk képesek kielégítő leírást adni a csalódásról, mégis az eltávolodás, kötődés és a ragaszkodás fogalma elválaszthatatlan az ember saját maga által létrehozott és készen kapott tapasztalatainak minősítésekor, e fogalmak a társadalmi tőke kialakulásának is irányt és keretet szabnak.

KORTÁRS KAPCSOLATOK

Vajon miként képes az ember élő és közvetlen kapcsolataiból energiát nyerve áthidalni az ismeretlent és közvetett tapasztalatok által újabb (közvetlen) kapcsolatokra szert tenni? Az emberi kapcsolatokban készletetést érzünk, hogy a közvetlen mi-kapcsolatokat kortársainkra is érvényesként éljük át, azokkal, akikkel élményközösségekben, vagy akikkel kapcsolatban hasonló élményeket fetelezzünk, vagy azokkal, akikkel egyszerűen hasonlóan típusos tudásokkal rendelkezünk, vagy olyan új tudásokkal, amelyek beillesztve saját ismereteinkbe, hasznosnak bizonyulnak valamilyen mindennapi problémahelyzetben. A társadalmi tőke nem számol azokkal a kapcsolatokkal, amelyek nem viszonyosságra és bizalomra épülnek, hanem mechanikus szolidaritásra, hierarchikus alá-fölé rendeltségre. A társadalmi tőke úgy bővíthet, ha kapcsolatok olyan hálózatában veszünk részt, amelyek mindenki számára kölcsönösen előnyösek.

Ezeknek a kölcsönösségeknek a felismerése valójában tipizálások sorozata: saját helyzetem és mások léteben felismerhető azonosságok belátása. Ezzel egyidejűleg természetesen képes vagyok a „különböző” kívülállókat is megfigyelni. Az a nézőpont, amelyben szemlélve a másik rólam alkotott képét szemlélem, különösen érdekes.

A KÖZVETLEN ÉS KÖZVETETT TAPASZTALÁS

Mint már korábban szó esett róla: kétféleképpen lehetséges a másik fél érzékelése: közvetve és közvetlenül. A közvetett tapasztalatok típusosak, idealizációkon alapulnak és anonimek. Képzeljünk el rivális politikai ideológiák hívó közösségeit, akik egymással való találkozás hiányában a társadalmi valóságból levezetett idealizációkon keresztül ítélik meg egymást, vagyis közvetett tapasztalatok alakítják attitűdjeiket.

Létezik olyan helyzet is, amikor közvetlenül szereznek tapasztalatokat, mégis úgy, hogy személyesen nem is találkoznak. Elég, ha a rádióban hallunk egy nyilatkozatot, amelyben az egyik közösség egy tagja a másik csoport tevékenységét értékeli. Az elhangzott bejátszás befolyásolni fogja az érintettek idealizációit, így az újonnan felmerülő szempontok akár újabb típusos tudások kialakulását is megala-

pozhatják. Elég arra gondolnunk, ha bennünket mások elneveznek valaminek, amely vagy tetszik, vagy nem: annak megfelelően fogunk viselkedni és idealizációinkat felépíteni. A valamiről való feltételezés ekképpen működik: ha egy papírdarabról azt gondoljuk, hogy hiteles fizetőeszköz, pénzként fogjuk kezelni, és az ezzel kapcsolatos típusos tudásainkba illesztjük. Vagy másképp, ha valakiről azt gondoljuk, hogy valamilyen szerepleírás érvényes rá, akképpen kezeljük, kommunikálunk vele, ahogy az ezzel a szereppel kapcsolatosan típusos tudásaink sugallják. De az is érthető, ha valakiről, vagy egy csoportról azt gondoljuk, hogy valamilyen bűnt követett el: az, vagy azok talán azt a döntést hozzák, hogy ideje elmenekülni, vagy valahogy elkerülni a felelősségre vonást.

Mindezen tudásokat, tapasztalatokat közvetlenül és közvetve is megszerezhetjük, személyes közlések révén, vagy többszörös közvetítéssel: mások közlései által, felépített társadalmi tipizálások, előzetes feltételezések megismerése révén. A legtöbb tudásunkat ilyen közvetítések által szerezzük be, ennek ellenére nem kételkedünk bennük – a személyesen szerzett ismeretekkel egyenrangúan kezelve – építjük fel a minket körülvevő társadalmi realitást.

SZERVEZETI TUDÁSOK TÍPUSOSSÁGÁRÓL

Jellemzően a társadalmi realitásokat önreflexiók által építjük fel, de nem csak a másokhoz való igazodásból alakulnak ki típusos tudások.¹³ Léteznek olyan kollektív színterek, szervezetek, intézmények, amelyek szabályait úgy vesszük át, hogy nem vonjuk kétségbe érvényességüket, alkalmazkodunk az intézményre jellemző elérhető tudásokhoz, elfogadjuk a megírt használati utasításokat. A szervezet fogalmát itt nem lenne indokolt bőven kifejteni, az mégis biztos, hogy a legtöbb szociológiai megközelítés abban látja a közös elemet a szervezetek elemzésében, hogy a résztvevők valamilyen feladat hatékonyabb megoldását remélik tőle, időnyereséget biztosító,

13 „A keret egy »világképpel« lát el minket: jól meghatározott egységekre és tulajdonságok kategóriáira szeleteli fel a világot. Meghatározza, hogy ezek a kategóriák hogyan viszonyulnak egymáshoz, végrehajtható cselekvésmódokat ajánl, meghatározza az elérhető célokat, megfigyeléseink értelmezésére módszereket kínál ... kritériumokat ad arra, hogy hogyan kell megkülönböztetni a sikert a kudarctól, jelzi, hogy milyen információra van még szükségünk, és hogyan szerezhetjük meg, és így tovább.” (Barkow–Cosmides–Tooby, 1992:106).

közismert rutinok által. Eközben meghozzák azt az áldozatot, hogy elfogadják a szervezet kötöttségeit, szabályait, és a részvétellel járó költségeket. Azonban az ember képes elidegenedni és elszigetelődni saját közösségeitől, ha azok olyan szabályokat írnak elő számára, amelyeket nem képes betartani, vagy a szabályok nem egyértelműek, vagy nem bizonyos azok legitimitása. Ezek lehetnek morális, ideológiai, vagy jogi természetűek. Ez a probléma leginkább azokon a színterekben alakulhat ki, amelyekben a részvétel nem szabadon választható, hanem kötelező.

Amikor az intézmény a társadalmi igény felmerülésekor létrejött, az igény, a normatív elvárás és a funkció összhangja miatt legitimitás és koherencia jellemezte működését. Ha megváltozott irányítási, gazdasági, hatalmi környezet miatt a résztvevők többsége számára nem mutatható fel logikus rend a normatív, funkcionális, legitimáló elemek között, romolhat az intézmény hatékonysága. Később a fennálló tudások, legitimációk keretei között az intézmény átalakítása is időszzerűvé válhat.

BETARTHATATLAN SZABÁLYOK ÉS A BOLDOGULÁS

Ha intézménynek tekintjük például a pénzt vagy a jogrendszert, akkor elfogadjuk a pénzhasználatot vagy a jogrendszerrel kapcsolatos megszerezhető és elérhető használati utasításokat. Ha a politikát, azon belül a demokráciát elfogadjuk intézménynek, és a hétköznapi boldogulás szempontjából indokoltnak tartjuk ezen szervezetekhez való csatlakozást, fizetünk a piacon, vagy politikai kérdésekben nyilvánulunk meg, esetleg elmegyünk szavazni, az ezekkel az eseményekkel kapcsolatos, ezekre a színterekre jellemző megkötéseket kötelezőnek tartjuk. Elméletileg, ha ezeket megszegjük, kizárjuk magunkat ezekből a színterekből, például egy politikailag inkorrekt megjegyzéssel, vagy a szavazás rendjének megkérdőjelezése által a demokráciából, a papírra nyomtatott pénz jogosulatlan sokszorosítása által a legális gazdaságból. Bizonyos esetekben büntetőjogi következményei is lehetnek tetteinknek. A büntetőjogi felelősségre vonás elvi lehetősége abból fakad, hogy nemcsak ismerek bizonyos típusos viselkedéseket, amelyeket én magam követek, hanem ezt másoktól is hasonlóan elvárom, például a jogkövetést, aminek a megszegése ennek a közmegegyezésnek a felmondását jelenti. Ezek a színterek tehát típusos tudásokat várnak el a résztvevőktől a gazdasággal, pénzhasználatot és a demokráciával kapcsolatban.

A posztszocialista társadalmakban evidens a pénzzel kapcsolatos tudás, a demokráciával kapcsolatosak már kevésbé. Ha a típusos tudásokról beszélünk, érdemes e kijelentést némileg kifejtteni.

Miként válhat sikeressé a demokrácia intézményén belül egy politikai szereplő? A siker előfeltétele a demokrácia által ismert típusos tudások birtoklása. Aki ezeket alapvetően megkérdőjelezi, elvileg kizárja magát a politika, ezen belül demokrácia színteréből.¹⁴ A politikaelmélet ezekre a társadalmakra kialakított egy fogalom-párt, a demokrácia írott és íratlan szabályainak betartásáról.

A kelet-európai rendszerváltások egyik legfontosabb feladata az volt, hogy átalakítsa az írott törvényeket és a demokrácia működéséhez igazítsa a nemzeti alkotmányokat. A nyugat-európai rendszerek megfigyelése révén más, nemcsak írott, típusos tudások átvételét tűzte ki a társadalom, hanem íratlan szabályok adaptációját is elhatározta. A tapasztalatok azt mutatták, hogy egyszerűbbnek tűnt az írott jogszabályok betartása az írtalan, elvi-erkölcsi szabályokénál. Tipizált ismeretek adaptációja feladata volt és még ma is az a közéleti színtér résztvevőinek, akik létük (és múltjuk) átélése révén alakították ki azokat az íratlan szabályokat, a hétköznapiakban is számon kérhető idealizációkat, amelyek a demokrácia színteréhez köthetők. E példa kapcsán is látszik, hogy a tipizálások nagyrészt problémamegoldó színetekre jellemzőek.

Léteznek olyan színterek is, amelyek – súlyuknál fogva – olyan etikai, morális tudásokat építettek fel, amelyek áthatoltak a társadalom más színtereire is. Átléptek saját intézményi határaikon és meghatározták más színterek működését is. A pénzforgalom és a gazdasági cserekapcsolatok logikája olyan átfogó funkcióra tett szert a modern társadalmakban, amely más színterek működését is alapvetően meghatározza. Sok egyéb példa hozható még, így a vallás funkciója kapcsán mondható el, hogy a vallásos létformából fakadóan sajátos létértelmezési stratégiák működnek, vagy a piacgazdaság a rendszerváltások után a kelet-európai

14 Minden konkrét tudásnak van egy háttére (a fenomenológia horizontnak nevezi ezt). Más szóval, minden részlettudásunk feltételez egy általános hivatkozási keretet... – Vagyis az individuumnak szüksége van mindent átfogó valóságdefiníciókra, amelyek értelmet adnak az életnek mint egésznek. Ezek az átfogó definíciók nélkülözhetetlenek, mert ezek tartják egyben a társadalmat, ezek tartanak mozgásban minden társadalmi helyzetet. Együttesen ezek alkotják az ember vagy a társadalom szimbolikus univerzumát." (Peter Berger és mtsai., 1973:15.)

országokban bizonyosan számos új viselkedési mintázatot hozott létre, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a gazdaság színtéréhez.

SZEMÉLYES ÉS SZEMÉLYTELEN KAPCSOLATOK

Térjünk vissza a társadalmi valóság elemzéséhez. Az egyik leglényegesebb schützi kijelentés az, hogy „az egyénileg kezdeményezett kommunikációk típusos tudákészleteket hoznak létre. Jelenünket és múltunkat is ilyen tipizálásokon keresztül éljük át” (Schütz A., Luckmann T., 2002, 285.). A tipizálások áthatják az úgynevezett mi-kapcsolatokat, amelyekben például egy beszélgetés során veszünk részt. Ezek az alkalmak közvetlen tapasztalások, természetesen korábban megszerzett típusos tudások bevetésével és azok reflexiójával, diskurzosokkal kísérvé. Korábban esett szó arról, hogy a kommunikációknak más és más funkciója van a különböző társadalmi színtereken, amelyek egyedi kontextusokban zajlanak, más és más típusos tudásokra épülve. A formális intézmények (színterek) saját szabályokkal, szakmai elvek és szak-tudások révén jól bejáratott folyamatokat ismételnek, a hozzájuk való csatlakozásnak pedig megvannak az ismert, hétköznapi szabályai. A mi-kapcsolatoktól eltérően az itt idézett szerzőpáros úgynevezett ti-kapcsolatoknak nevezhetné az ezekhez köthető közvetlen, vagy közvetett tapasztalásokat. A sok-sok társadalmi színtér közül a formális intézmények működésük jellegéből adódóan erősen tipizált tudásokat és viselkedési típusokat állítanak elő, ezáltal az ezekhez fűződő hétköznapi viszonyunk is erősen anonim.

„A ti-beállítódást megalapozó értelmi séma levezethető egy korábbi ember-társamra vonatkozó, közvetlen tapasztalatokból; összességében lehet azonban a társadalmi valóságra vonatkozó általánosításokkal is” (2002, 288.). Képzeljük el azt az esetet, hogy egy problémával felkeressük lakókörzetünk önkormányzati képviselőjét és az előírások szerinti időpontban, a szabályok szerinti helyzetben számára előadjuk problémánkat. Az ügy sikeres megoldását azért tételezzük fel, mert típusosan járunk el és ismerjük szerepéből fakadó lehetőségeit. Ebben az esetben egy teljesen anonim séma lebeg a szemünk előtt. Ugyanakkor az is motiválhatott volna bennünket, hogy együtt jártunk az illetővel általános iskolába, így korábbi, közvetlen tapasztalásaim előzték meg e formális színtérben a kapcsolatfelvételt. A szituáció természetesen

továbbra is a bejáratott koreográfia mentén zajlana, de a beszélgetés valószínűleg több részletre is kiterjedne, közös tudásaink kevésbé lennének általánosak, és kevésbé személytelenek. A formális színterek funkcióik, függetlenségük, illetve a gyors, nagy hatékonyságú eljárások fenntartása miatt abban érdekeltek, hogy egységesítsék tudáskészleteiket.¹⁵

15 Intézményi keretek között a) folyhat kollektív létértelmezés részét képező történeti kutatás úgy, hogy képzett kutatók arra felállított alapítványok keretein belül publikálják eredményeiket és mint ezek munkatársai hívják fel a nagyközönség figyelmét egy-egy új eredményre, vagy másféle nézőpontra. Intézményi keretek között b) civil szervezetek szembesíthetik az állam hivatalos szervezeteit mulasztásaikra, vagy jogsegélyszervezetként léphetnek fel, akár ezekkel az intézményekkel szemben. Európai joggyakorlatra, más jog és létértelmezésekre felhívva a figyelmet. Az állam kultúrpolitikája, oktatási és kutatásfinanszírozása, átlátható pályázati eljárások kialakítása mind feltétele annak, hogy egymással versengő, tényfeltáró történeti kutatások, virulens civil és egyesületi élet részesedjen a nyilvános létértelmezésben.

AZ EMLÉKEZÉS MINT A TÁRSADALMI TŐKE FORRÁSA

TÖRTÉNETEINK SZEREPE A LÉTÉRTELMEZÉSBEN

A LÉTÉRTELMEZÉS FOGALMÁRÓL

A létről folytatott gondolkodás a fenomenológia sajátja. Amíg egy elemi algebrai művelet helyes eredményét illetően nem lehetnek kétségeink – legfeljebb a művelet levezetésében képzelhetők el különbségek –, addig a lét értelmezésekor nem beszélhetünk egzakt, végső, megkérdőjelezhetetlen érvényességről. Nem bizonyos ugyanis, hogy más műveleti úton is ugyanazt az eredményt kapjuk.

Annak ellenére, hogy az ember történetében a létről folyó gondolkodás az egyik legjelentősebb kihívás, valójában nem beszélhetünk a léttel összefüggő helyes szemléletmódokról. Általános igazságok aligha léteznek, a legtöbb létünket érintő kérdésre sokféle nézőpontból adható válasz, a cél a cselekvések számára érvényes keretek felépítése és koherencia megteremtése a cselekvések céljai és társadalmi környezetük között. Relativizmusuk ellenére a koherens tudások védelmet és stabilitást nyújtanak a személyiség számára. Jelentőségük túlmutat az individuumon is. Tudni és birtokolni bizonyos nézeteket olyan közösségformáló erő, amely nemcsak összetartja azokat, akik kölcsönösen hisznek valamiben, de el is választ azoktól, akik kétkednek érvényességében. Hitek, létértelmezések ezért hozhatnak létre világméretű mozgalmakat energizáló szellemi áramlatokat, politikai ideológiákat. És ezért alakulhatnak ki világméretű konfliktusok ideológiai alapon.

Ezt a korszakot azonban megelőzték olyan idők is, amikor a szellemi áramlatok tradicionális formában éltek, hagyományok, hitek, babonák formájában, majd az egyházé és az államé volt az irányító szerep. A polgári nyilvánosság kialakulása vezetett a vélemények emancipált cseréjéhez, később az úgynevezett politikai fundamentumok kora következett. Ekkor politikai szervezetek deklarálják alapító okirataikban létértelmezésüket és hétköznapi gyakorlataik átfogó szabályait, ezen a talajon

történelmi dialektikára, majd pragmatikus demokráciára építő néppártok jönnek létre. Mannheim Károly négyes történelmi felosztása után arról a korról lesz szó, ahol egy politikai átmenet résztvevői számára a kollektív tudat és helyes társadalmi szemléletmód erős identitásképző szerepet töltött be. Politikai fundamentumok, alapkövek lefektetésének kora az 1990-es évek elejére tehető Közép Európában, ahol soha annyi magyarázat, értelmezés és kommentár nem csatlakozott ehhez a kontextushoz, mint akkor.

Ha közösségformáló erőnek tartjuk a létértelmezéssel kapcsolatos kölcsönös tudásokat, a létértelmezést olyan vizsgálati területnek kell tartanunk, amely elemzése a társadalmi tőke létrejöttének egy lehetséges kontextusa.

HEIDEGGER ÉS MANNHEIM

A létről való gondolkodás nem választható el a szellemi művelet társadalmi, szociokulturális és történelmi adottságaitól. Valójában szellemi áramlatokról és ezek belső dinamikájáról beszélünk, amelyeket a tudati struktúrák különbözősége és ezek versengése határoz meg.

A „lét értelmezésének” gondolatköre eredendően Martin Heideggertől származik, amelyet Mannheim Károly „A versengés jelentősége a szellemi élet területén” című tanulmányában gondol tovább (Mannheim, K., 1964). Míg a fenomenológus Heidegger elzárkózik a szociológiai elemzésektől, addig Mannheim az alkalmazott és történeti megközelítést választja. A tudásszociológia kiemelkedő alakja szerint a versengés a termelés mozgatórugója a kulturális-szellemi szférában éppúgy, mint a gazdaságban. Mannheim nem a szellemi élet egészére vonatkozóan fejt ki álláspontját a versengésről, hanem csak a gondolkodás, azon belül a „létről szóló gondolkodás” tekintetében. Ide sorolja a történelmi, politikai, szellemi, társadalomtudományi és mindennapi gondolkodást (Mannheim, K., 1964, 213.). Ezek dialektikus voltát feltételezi.

A versengés az egymás mellett létező, kiindulópontjaiban, kontextusai-ban azonos, ám következtetéseit tekintve különböző nézetek összeütközését jelenti. De hogyan lennének képesek szemléltetni és magyarázni az ugyanazon tárgyakra irányuló, de eltérő értelmezések jellegét? Mannheim a természettudományos gondolkodást és a szubjektum szemlélődéséből fakadó különbségeket állítja szembe. Mint írja,

mindegy, hogy például egy elemi algebrai műveletet ki végez el, ellentétben a l...
 való gondolkodással, amely függ a szubjektum történelemszemléletétől és ideológiai álláspontjától. Ezt Mannheim úgy összegzi, hogy „bizonyos ismeretek illetén
 létviszonylagosságával” állunk szemben, ami azonban semmiképpen sem vezet relativizmushoz, amelyben mindenkinek igaza van, illetve senkinek nincs (Mannheim, K., 2000, 259.). A létről folyó gondolkodásból relacionizmus következik, a következtetések és nézetek létviszonylagossága, objektív összemérhetetlensége (uo.). A gondolatok e mérhetetlensége ellenére az álláspontok ütköznek, a versengés konfliktussá alakulhat, adott esetben harcba csap át. Mannheim alkalmazza az Oppenheimer által kidolgozott „ellenséges vetélkedés” és a „békés vetélkedés” fogalmát a létről folytatott gondolkodásban. Az egymás felé fordulást jellemezheti tehát kompromisszumkész-
 ség, vagy hajlam az eltávolodásra, a különbségek kihangsúlyozására.

AZ ADAPTÁCIÓ NEHÉZSÉGEI

A dialógus ilyen felosztásából az következik, hogy amennyiben az egyik szembenálló fél számára nyilvánvalóvá válik a másik hajlama a különbségek hangsúlyozására, a megegyezés esélye csökken, a konfliktus kiéleződéséé pedig egyre nő. A konszenzus megteremtésének igénye a dialógus résztvevőinek adaptációs hajlandóságától függ. A szembenállás kiéleződése abból is fakad, hogy amíg a végső igazság birtoklása jelentős presztízsszerzéshez vezet, az alulmaradt fél számára a konfliktus tekintélyvesztéssel jár.

Ha általánosságban beszélünk létértelmezésről, akkor hosszú időt átölelő élmények felépítettségéről, tanulási és szocializációs teljesítményről van szó, ennek megváltoztatása pedig csak lassan képzelhető el. Ezért a felek kompromisszumkésztségét még gyakorlati (kognitív, racionális) tényezők is befolyásolják: egységes és ismét ellentmondásmentes tudásokat kell létrehozni a másik nézetének adaptációjával. A feladat azért is összetett, mert egyrészt irracionális, spirituális kötődéseket kell átalakítani (az élményszerzés és szocializáció révén stabilnak vélt nézeteket érintően), másrészt a logikus és ellentmondásmentes új rend felállítása komoly (racionalitáson alapuló) szellemi teljesítmény. Az egymásra épülő értékek, normák, történetek csak úgy lehetnek ellentmondásmentesek, ha azok egymást erősítve kizárnak oda nem illő értékeket, normákat és történeteket.

A CSOPORTEMLÉKEZÉS JELLEMZŐI

A társadalmi emlékezet sokféle tudományterületen megjelenik, nem határozható meg egyfajta középpont, tipikusan interdiszciplináris megközelítések révén kerül be a társadalomtudományokba. A kollektív emlékezet kifejezés első említése Hugo von Hofmannstahlhoz köthető, aki 1902-ben „a titokzatos ősök bennünk rejtőző elátkozott erőiről” és a „kollektív emlékek egymásra rakódott rétegeiről” írt.¹⁶ A fogalom magyarázatok leggyakrabban Maurice Halbwachsra hivatkoznak. Halbwachs sokat idézett munkája felveti az emlékek politikai felhasználásának lehetőségét, amikor a tartós csoportok személytelen szubsztanciájáról ír. „Amikor azt mondjuk, hogy az egyén a csoportemlékezetre támaszkodik, ezt úgy kell érteni, hogy ez nem követeli meg a csoport egy vagy több tagjának tényleges jelenlétét. Valóban, akkor is a társadalom hatása alatt maradok, ha eltávolodom tőle: elegendő, hogy magammal vigyem elmémbe mindazt, ami lehetővé teszi számomra, hogy behelyezkedjem tagjai szemszögébe (...) és a csoport közepén érezzem magam.” (Halbwachs, M., 2000, 425.) Ezek szerint a történelemnél több, személyesebb vagy legalábbis más az emlékezet. A csoport aktuális társadalmi (politikai) kontextusban képes emlékezni, s a nyilvánosságban rekonstruálja a történelem releváns mozzanatait, ezért az emlékezés valóban kollektív, nem pedig individuális tevékenység. Más nézőpontból ennek az ellenkezője igaz. A *Narratív történetformák* című terjedelmes kötet szerzője, Pászka Imre szerint a történetek felidézése egyfajta tanúságtételként sajátos emberi képesség, emlékezni tehát közösség nem tud, csak az egyes ember. Pászka elsősorban az elbeszélő saját történeteinek (élettörténet, önéletleírás) értelmezésére helyezi a hangsúlyt, ezt azonban maga is egyfajta társadalmi dialógusnak tartja (Pászka, 2008). Ezek a szövegek lehetnek elemzések tárgyai, amelyek valamely társadalmi kontextusban jelentéssel bírnak, ennek megítélése vagy minősítése ugyanakkor szubjektív, a szociológus intuitív és kreatív teljesítményének függvénye. Pászka ezzel a véleményével egyértelműen a modern szociológia kvantitatív fejleményeivel, és annak mindenhatóságát aláátmasztó látszattal harcol.

Vitatott a történelem és az emlékezet viszonya is. Lényegében Halbwachs is arra az álláspontra jut, hogy míg a történelem (ami egy halott emlékezet) az igazságra,

¹⁶ Schiedert idézi Olick–Robbins 1999, 20.

tárgyilagosságra törekszik; az emlékezetre természetéből fakadóan ennek ellenkezője igaz. A történelem ugyan a teljességre törekszik, viszont valószínűleg végtelenen unalmas, csak keveseket érdekel, ellentétben az emlékezettel. Itt lényegében arról van szó, hogy mekkora az a narratívamennyiség, amely a történelmi tényekre és hagyatékokra „tapad”, és ezekből mi válik személyesen élménnyé.

Halbwachs megkülönbözteti az önéletrajzi emlékeket, amelyeket saját emlékezetünkben őrzünk, a történelmi emlékezettől, amely írott szövegek révén marad fenn. Ez utóbbi már nem része személyes életünknek, az előbbi viszont alakítja identitásunkat. Abban a pillanatban, amikor emlékezetünk kiürül, a kiesett személyes események láncolata a történelem részévé válik.¹⁷ A történelmi emlékezet azonban lehet organikus és holt. A társadalom kollektív emlékezetében fennmaradt események az úgynevezett organikus emlékezetben továbbra is a mindennapok részét képezhetik. Ha a kollektív emlékezet nem tölti meg élettel a személyes emlékeket, ezek az emlékek holttá válnak, és írott formában, társadalmi reflexió nélkül maradnak fenn. Ezek dokumentáltak továbbra is kutathatók és kommentálhatók, ha erre igény lenne.

ÚT A SZEMÉLYES ÉLMÉNY FELÉ

Tehát élmény és archivált dokumentum közös útra is léphetnek. A történelmi emlékezet önéletrajzi emlékek révén válhat élővé, „organikussá”, ám csak akkor, ha az életről szóló események láncolata képes mások számára is élménnyé válni. A gulágról hazatérő hadifogoly önéletrajzi, személyesen átélt emlékezete (itt és most) az organikus történelmi emlékezet része. A személyes beszámolók összegzésére tett kísérletek a történelmet egyrészt átmenetileg élővé tehetik, másrészt (amennyiben nem kérdőjelezi meg a források szavahihetőségét) hitelességét erősítik. A kortársak által megélt történelem kapcsán ugyanakkor gyakran felvetődik a történelem szubjektivitása, illetve a felépített történelem konstruáltsága, a történelmi távlat hiányából fakadó pontatlansága. Ezzel részben visszakanyarodom a történelemre rakódó narratívák mennyiségének kérdéséhez, és a történetírás objektivitásához köthető szemléletbeli különbségekhez, vagyis az objektív történelemről szóló kimeríthetetlen dialógushoz.

17 Idézi Olick–Robbins 1999, 23.

De itt, ezzel a kérdéssel nem érdemes foglalkozni, mert az emlék útját, emberi vonatkozásait tárgyaljuk, számunkra itt puszta létezése és nem tárgya az érdekes.

AZ EMLÉKEK LEGITIMÁLÓ FUNKCIÓJA

Ha már kollektív élményről beszélünk, tehát olyan történeti eseményről, vagy események láncolatáról, amelyek emberi sorstörténetei köztudottá, ezáltal oraganikussá váltak, eljött annak a lehetősége, hogy az emlékek a politika számára legitimáló erővel bírjanak. Ha egy történeti kutatás eredménye találkozik a megfelelő politikai, állami akaratral – organikus, legitimáló emlékké válhat; például a marxista történetírás politikai küldetést hajt végre, amelynek az a célja, hogy a konstrukciók jelentéshordozókká váljanak, tanúságtétellé, az ember éberségét fenntartó intő jellé. Minderről a hegemoniaelméletek megalkotói fogalmaznak a legegyszerűbben, akik az osztályviszonyok szempontjából tekintenek az emlékezet politikai fölhasználhatóságára. Külön figyelmet fordítanak a különböző emlékezetek egymással való szembenállására, a populáris emlékezetre és a múlt politikai eszközként való fölhasználására.

Lévi-Strauss nem az osztályviszonyokból és érdekkülönbségekből indul ki, hanem társadalomtörténeti keretek közé helyezi a témát. „Hideg” és „forró” emlékeztet különböztet meg a változáshoz fűződő viszony tekintetében. (Assmann, J., 1999, 68.) A „forró” társadalmak sóvárognak a változásokért, ezért bensővé tették történelmüket, a maguk történeti változásait (*leur devenirs historiques*), hogy fejlődésük motorja legyen. Ez az emlékezés személyes és témája bár kollektív, mégis érzelmileg fűtött. A hideg emlékezés ezzel szemben tárgyszerű és dokumentalista, sokkal kevésbé feltételezhetők politikai indítékok és következmények, ezáltal személytelenebb.

A LÁTÓSZÖG FOGALMA ÉS A „HELYES” TÁRSADALMI SZEMLELETMÓD

A fejezet első soraiban már szó esett róla, hogy Mannheim tudásszociológiájában a különböző látószögek létezése miatt tagadja egy nézet abszolút egyetemességének lehetőségét. A látószög a valóság önkényes értelmezésének lehetőségét kínálja: „A világnézetek rájuk jellemző irányultságokkal, intencionalitásokkal rendelkeznek, melyek releváns témákat és tényeket hasítanak ki a valóság egészéből.” (Mannheim K.,

1925.) Az egyedi nézőpontból megfogalmazott vélemények történelemről, társadalomról, emberről nem különülnek el. Amennyiben megvalósulhat a gondolatok cseréje, hatással vannak egymásra, tanulnak egymástól. Szabad cserén alapuló társadalmakban a nézetrendszerek stabilitásra, egyfajta hegemoniára törekednek. „A felek nyilvánvalóan a helyes társadalmi szemléletmód birtoklásáért vagy legalábbis a helyes társadalmi szemléletmód birtoklásának presztíziséért versengnek” – állítja Mannheim (Mannheim K., 2000, 261.). A nyilvános térben zajló presztízsharcokban pragmatikus és szimbolikus elemeket használnak, ám – mint már említettük – a létértelmezésről, a demokrácia- és a közpolitikai felfogásokról folyó diskurzusokban a szimbolikus elemek, utalások révén közösségépítő történelmi elbeszélések túlsúlya tapasztalható az átalakuló társadalmakban, így a rendszerváltás utáni Magyarországon.

LÉTÉRTELMEZÉS TÖRTÉNELMI TÁVLATBAN

A lét nyilvános értelmezése Mannheim bontásában az alábbi módon alakul. A következő négy tiszta esetet egymást követő történelmi korokba helyezi. Az elsőt a modernizációtól megkímélt időszakként írja le, a másodikban a középkori katolikus egyházat idézi fel, a harmadik a megerősödő abszolutista államot jelöli, míg negyediként saját korát vizionálja. Hozzáteszi azonban, hogy „minden valamennyire is bonyolult korszak (...) több ilyen típus egymásmellettiiségét és kölcsönös egymásra hatását mutatja, de legtöbbször az egyik típus domináns, s ilyenkor az adott domináns értelmezési struktúra uralmáról beszélünk.” (Uo.) Egy ötödik korszak elemzése következik a mannheimi felosztás után, amely valójában nem mutat fel új elemeket a negyedik korszakhoz képest. Mégis azért érdemes külön kezelni, mert egy politikai, történelmi korszakhatár és a létértelmezés kapcsolatáról szól, ahol a politika szereplői a társadalom polgári részével összhangban politikai fundamentumokat, alaptételek fogalmaznak meg. Bár politikai hitvallások, krédók, alapidokumentumok formájában korábban is voltak a 19. és 20. század első felében, mégis annyi írásos anyag, elemzés és hivatkozás nem jött létre a helyes társadalmi szemlélettel összefüggésben egy-egy történelmi korszakhatárhoz érkeve, mint az 1990-es években Közép-Európában. A négy első típust (amelyek kiegészítő kommentárokkal és példákkal együtt olvasható) a politikai fundamentum és az átalakuló társadalom korának leírása követi.

STABILITÁS ÉS HAGYOMÁNY

1. „Az egyesek és csoportok konszenzusa, spontán kooperáció.” (Mannheim K., 2000, 263.).

Ezalatt elsősorban a népi bölcsességek, a közös tapasztalatról tanúskodó elbeszélések, mesék értendők, illetve a babonához, hitélethez, valláshoz köthető, rögzült tudás tartozik ebbe a körbe. Az emlékezésnek különös jelentősége van a csoport életében. A kollektív tudat szigetszerű, lassan átalakuló gondolati elemei sorolhatók ide, így például a hagyomány. Ebben az esetben a dialektikának nincs jelentősége, és a hagyományozott erkölcs szinte törvényerőre emelkedik. Ahogy Mannheim írja: „népi jellegét megtartott kultúrákra jellemző e típus, bár ez az ősi egyszerűség a nagyvárosi embernél is megtalálható” (Mannheim K., 2000, 265.).

MONOPOLIUM

2. „Valamely értelmező csoport monopolhelyzete alapján.” (Mannheim 2000, 264.).

Ez a dogmatikus létértelmezés példája, amikor a létről szóló gondolkodás nem emancipált. Ez hatalmi arrogancia, autoriter vagy diktatórikus politikai rendszer mellett valósulhat meg, illetve abban az esetben, ha nincs olyan polgári réteg, amely kezdeményezője lehetne a diskurzusoknak. A diktatúra egyhangú lét- és múltértelmezésre törekszik, hatalmi eszközei révén monopolhelyzetet teremt. A történelmi múlt értelmezésekor sajátos folytonosságot alakít ki a kollektív múlt és a jelen között. A monopolhelyzetre Mannheim nem a diktatúrát említi, annak ellenére, hogy a párhuzam egyértelműnek tűnhet.

Mannheim a középkori katolikus egyházat és a kínai írástudó réteg világértelmezését idézi a második korszakba belépve. E monopolhelyzetet a hatalom mellett az intellektuális teljesítmények koncentrációja tartja fenn. Az érvényes tudás e korban a szent szövegekben, a Bibliában és a prédikációkban ölt testet, a gondolati művelet szigorú korlátok között, pusztán a szövegértelmezések mentén mozog. (A monopolhelyzet a modern diktatúrák korában nem az írástudás birtoklásához

köthető, hiszen ezzel a képességgel a társadalom rendelkezik. Hasonló eredmény érhető el a technológiai sokszorosítás megnehezítése révén: így a világ- és létértelmezés párhuzamos, alternatív formái – a sokszorosítás betiltása miatt – nem tehetők közössé. Illetve a hasonlóan e korra is jellemzően a fizikai megtorlással való fenyegetés is hatásos eszköz.) E két korban az írott formában létező, engedélyezett létértelmezés mellett ezért felértékelődik a verbális létértelmezés és minden olyan szimbolikus akció, amely kilép a fősodorból. Zárt, megbonthatatlan kisközösségek jelentősége hasonlóképpen. Mindkét időszakban ezek létét a monopóliumot fenntartók közössége folyamatosan fenyegeti.

ATOMIZÁLT KONKURENCIA

3. „Sok, a maga különös létértelmezését érvényesíteni akaró csoport versengése alapján.” (Mannheim 2000, 263.).

A monopóliumok szerepe meggyengül, és felértékelődik az individuum. Mannheim ezt az időszakot a középkor vége felé helyezi el, amikor a versengési viszonyok a gondolkodásban úgy alakulnak, hogy az egyház és az egyházi intézmények némelyike egyre inkább szembekerül egymással, illetve az abszolutista állam a művelődés hivatalos ellenőrzésére törekszik az egyházzal szemben. A korszak végén már egymással szöges ellentétben álló világértelmezésekkel találkozunk (Felkai 1999, 30.). Ekkor kétségtelenül oldódik az egyik vagy másik értelmező csoport monopolhelyzete, ám az alternatívák még nem kerülnek be a közgondolkodásba, és nem képesek megtörni az egyház vagy az állam dominanciáját. A változó korokban inkább az egymással való kiegyezésre törekedtek, s még nem jöttek létre a polgári „okoskodó” nyilvánosság kialakulásának feltételei.

A történelemszemlélet ekkor szorosan kötődik a nemzeti érdekekhez, a kollektív emlékezetet e tekintetben is az állam és az egyház által kitűzött célok határozzák meg. Kétségtelen, hogy az individuum felértékelődött, de a maga érdekeinek megfelelő történelemkép meghatározására még nem képes. Politikai szerepe is alárendelt, ezért a történelem hivatalos szemléletét csak nemzeti kötődése miatt képes

belsővé tenni. Amikor az állam szuverenitását külső ellenség fenyegeti, akkor is ezen az alapon mozgósítható.

Ez tehát az átmenet időszaka. Köztes idő, amikor a monopolhelyzetben lévő állam és az egyház rivalizálása, valamint az egyház belső harcai miatt lehetőség nyílik az egyéni kezdeményezésekre. Ezek a kezdeményezések azonban még nem jutnak közös nevezőre, ezért nem lehetnek társadalmi változások elindítói. Még nem jönnek létre politikailag „hadra fogható”, egységes platformok. Nem alakul ki az egységesülés igénye, mint az megtörténik majd a következő korszakban.

VILÁGNÉZETEK VERSENGÉSE

4. „A korábban atomizáltan fellépő versengők egy álláspontban való koncentrációja alapján, miáltal a konkurencia egésze kevés, egyre inkább uralkodóvá váló pólusra korlátozódik.” (Mannheim 2000, 263.).

Ezt a korszakot a gazdaság társadalmat egységesítő jellege határozza meg. A gazdaság részben azonos élethelyzeteket hoz létre, ezért egymástól távol eső, más országok hasonló érdeklődésű tömegei veszik ki részüket a létértelmezésből. Mannheim kijelenti, nem az a szándéka, „hogya a szellemi élet összességét politikai ügynek tüntessük fel (...), hanem csak az, hogy a léttel összefonódó gondolkodásnak leginkább a politikai életben kézzelfoghatóvá váló vitális és voluntarisztikus elemét megragadjuk (...)” (Mannheim 2000, 279.). *Amikor a liberalizmus és a felvilágosodás szövetségre lép, olyan, mintha testvérek, egy anyának a gyermekei ismernének egymásra.*

Kialakult a világnézeti azonosságra törekvés igénye a versengő csoportokon belül. Egységes elméleti platformok alakulnak. Ebben a korszakban zajlanak 1848 forradalmi, ezen eseményeknél a kollektív történelmi múlt, bár több élményből merít, mégis legfőbb energiáját a nemzeti közösségérzésből nyeri. Az 1848–1849-es események évtizedeken át tartó kisugárzó ereje civil magatartásformákat határozott meg. A történelmet egyfajta rendező sémaként kell elképzelnünk, ezt az álláspontot Mannheim sem veti el a léttel és a közpolitikával kapcsolatban. Az előző korszakkal ellentétben ekkor már egységes világnézeten alapuló csoportok alakultak ki, és a ver-

sengés egyértelműen kimutatható közöttük. Politikai súlyuk többé nem vitatható, mindennek valódi jelentőségét a XX. századtól kezdve fogjuk látni.

A lét nyilvános értelmezése a politikai formációk között és azokon belül is zajlik, amint Mannheim utalt rá: a filozófia, amely kezdetben kívül esett a politikán, később megtalálta a kapcsolódási lehetőséget. A létértelmezés jelentősége új – immár egyetemességre törekvő – társadalmi szemléletek kialakulásában mutatkozik meg. Ezek a mozgalmak – például a marxizmus – történelmi okokra hivatkoznak, és számolnak a versennyel, sőt programjukban hadviselésre szólítanak fel.

A negyedik szakaszban bemutatott, a szerző saját korát leíró periódusban tehát kialakult az igény a létértelmezés politikai felhasználására, a csoporton belül pedig a világnézeti azonosságra. A versengő politikai szereplők ideológiájuk tisztázásával egyfajta „áthatolhatatlanságokat” alakítottak ki. Az egymástól elkülönült ideológiák korábban soha nem látott energiákat voltak képesek mozgósítani. Ennek háttérében számos közösen átélt élmény húzódott meg, amelyek hétköznapi igazságtalanságokra emlékeztettek, a nemzet felemelésére buzdítottak, vagy revánsra hívtak. A régmúlt élményei szerves részét képezték a létértelmezésnek. A kollektív tudat a közösség szervezőerejévé, médiumává vált, ezen belül jelentős energiákat szabadított fel a múlt, amelyet az individuum legtöbbször nem is élt át, csak éppen hallott róla. A közösség – amellyel az egyén szolidáris – azonban már létezett. Itt volt az ideje dokumentálni a politikai hitvallásokat, erkölcsi és gyakorlati útmutatókban összefoglalni a politikai krédót, lerakni a politika alapkövét egy-egy politikai korszakhatárhoz érkezve. Soha annyi publikáció és életleírás nem keletkezett megelőző korszakról a morális megújulás reményében, mint az 1990-es években a közép-európai államokban. Mannheim felosztása kibővíthető a politikai fundamentumok korával.

A POLITIKAI FUNDAMENTUM KORA AZ ÁTALAKULÓ TÁRSADALMAKBAN

Mannheim gondolkodását időben meghosszabbítva, a közelmúltban találunk olyan időszakokat, amelyek hosszú távú társadalmi átalakulások alapját képezték, egyfajta „*politikai fundamentumot*” alkottak bizonyos események. Bronisław Baczko a *Társadalmi képzelet – kollektív emlékezet és remények* című könyvében a lengyel Szolidaritás kapcsán arról tesz említést, hogy e szerveződés gyűlései, tüntetései kivétel

nélkül megemlékezések voltak, a történelmi múlttal való szimbolikus kommunikáció, amely nélkülözhetetlen eleme volt a változásokat követelő közgondolkodásnak (Baczkó, B., 1984). E történelmi eseményekre, személyekre való emlékezés látta el energiával a Szolidaritást, és ezáltal forrt egységbe a közösség. A „forró” emlékezés forradalmi léptékű változásokat eredményezett. A reformmozgalom ekkor egyetlen történelmet birtokolt. Baczkó kiemeli: a társadalom emlékezete termékenyíti meg a társadalom képzeletét, amely a „hogyan tovább?” kérdésre keresi a választ. Baczkó átveszi Lévi-Strauss fogalmait, és „hideg-forró időszakokat” különít el, lényegében abban az értelemben, ahogy azt Jan Assmann teszi.

A „hideg” időszakban a társadalom egyfajta „hibernált” állapotban él, múltja nélkül, a feledés állapotában. A „forró” periódust ezzel szemben az emlékezés hatja át, a felidézett és a társadalmi kommunikációba beemelt fogalmak a cselekvés mozgatójává válnak. Ez nem más, mint az „elkobzott múlt visszahódítása” (László R., 1999). A „forró periódusokban” a kollektív emlékezet gyakran valóságos harcmezővé válik. A közéleti nyilvánosságban jelen vannak olyan véleményközösségek, amelyek a múltra való hivatkozás révén tartalmilag más-más demokráciaeszményt fogalmazhatnak meg. Brossat a közép-európai átalakulások első hullámát vizsgálhatta csupán, hiszen munkája 1984-ben és 1990-ben jelent meg.¹⁸ Ez utóbbi kötet egyebek mellett kiemeli – a már korábban példaként említett – Nagy Imre és társai újratemetését, amelyről számos hír és elemző cikk, publicisztika látott napvilágot a magyar sajtóban. Ezzel összefüggésben a közlemények érintették 1956 kérdését, és számos, olyan elvi és pragmatikus kérdés is felvetődött, amelyek szorosan nem kötődtek sem az újratemetéshez, sem a forradalomhoz. A társadalom széles tömegei számára azért jelenthet mobilizáló erőt az emlékek felidézése, mert az ember képes olyan eseményeket saját múltjaként átélni, amelyeket maga nem élt meg személyesen. Ebből az úgynevezett „társadalombiográfiai emlékezetből” fakadóan vagyunk képesek büszkeséget, szomorúságot vagy félelmet érezni a régmúlt eseményeinek felidézésekor.

18 Brossat-t idézi László 1999.

KÖZÉLET MINT KONTEXTUS

A közéleti nyilvánosság az egyik lehetséges színtere a létről folyó diskurzusoknak. Természetesen nem fedi le teljes egészében, de létezik egy sor olyan téma, amely napirenden tartásában érdekelték a haza politikai szervezetek. A közéleti kommunikációk sűrű napirendet produkálnak. A tömegkommunikációs technológiák innovációja, új műfaji keretek és a bulvárosodás, infotainment ellenére. Vagy inkább ez utóbbival összhangban. A politikai elemző intézetek és szakértői médiaszereplések mintha műfajteremtőként is funkcionálnának és ennek háttérében az interpretáció élményalkotó lehetőségei húzódnak meg, a történetek folyamatossága a mesélő és a szakértő szerepét hozza egymáshoz közel. Az interpretációk érintik természetesen a pragmatikus politikai témák mellett azokat a szimbolikus kinyilatkoztatásokat is, amelyek a demokratikus társadalmi szerkezettel és a helyes társadalmi szemléletmóddal állnak szoros összefüggésben, és ezek a kontextusok gyakran politikai ütközőzónákat és eltérő identitásokat foglalnak keretbe.

Társadalmi reflexióra napjainkban megemlékezések, nemzeti ünnepek, nyilvános diskurzusok adnak lehetőséget és keretet. De ide sorolhatók olyan topozok is, amelyeket a kultúra hosszú távon képes a hétköznapi életben fenntartani. Az organikus emlékezet révén válhatnak a kollektív, egykor személyesen átélt emlékek a közéleti kommunikáció legitimáló elemeivé. A nemzet által megélt események, ellentétben a szervetlen (unalmas) történelemmel, szenvedélyes értelmezési lehetőséget kínálnak, ráadásul hivatkozott alapértékekre épülnek, amelyek kívül esnek a politika relativizmusán. Ez az oka annak, hogy a történelem birtoklásáért Közép-Európában sok esetben presztízsharc alakul ki.

A történelem (egyfajta) birtoklása a politika formális szervezeteinek önazonosságához is hozzájárul. Az aktív múlt, ahogy Halbwachs írja, valóban identitásképző, és nemcsak az individuum, hanem bármilyen kollektíva számára is. Halbwachs megközelítése azért is ideális, ha a kollektív emlékezetet a közéleti kommunikációk kapcsán vizsgáljuk, mert kijelenti, hogy a közös emlékek a társadalmi differenciálódás számára alkalmas kiindulópontok. Ez pedig a versengő politikai pártok elkülönülésének egyik alkalmas módja. A politika esetében sokszor nem is a különböző definíciók megfogalmazása vezet politikai küzdelemhez, sokkal inkább

a lényegében azonos értékeket tartalmazó meghatározások képviseleti jogáért folyik harc: sok, a demokratikus átalakulást legitimáló történelmi esemény képviseletéért folyik vita még napjainkban is (és az elmúlt húsz esztendőben).

NAPIRENDEN A TÖRTÉNELEM: STRATÉGIA ÉS GYAKORLAT

A sikerérdekelt politikai kommunikációs folyamatok vizsgálatára – első lépésként – kíváncsiak lenné napirendelemzés (Agenda-setting, McCombs–Shaw, 1972) bevetése. Ezáltal ugyanis egyszerű, áttekinthető képet kapnánk a közéleti, politikai kommunikációk közé tartozó elemekről. Ezen elemeket több szempontból is osztályozhatjuk az előfordulás helye szerint: parlamentben, sajtóban, nyilvános rendezvényen hangzottak-e el, vagy kaptak publicitást a kijelentések; vagy aszerint, hogy ki tette a nyilatkozatot, és ki reagált rá. Itt a kijelentés típusa a legfontosabb, vagyis az, hogy a kommunikáció pragmatikus (gyakorlati feladatok megoldására irányuló), vagy utalások és történelmi pillanatok felidézése révén (szándéka szerint) közösségteremtő (szimbolikus). „Kormányzat nem létezik szertartások és rítusok nélkül, bármilyen távol essenek is attól, ami mágikusnak és misztikusnak nevezhető” (Hunt, L., 1984). Sikeres kormányzat elképzelhetetlen olyan egymásba kapcsolódó, ezerszer megerősített történetek nélkül, amelyek a választók sokasága előtt jól ismertek, és amelyek kimondatlanul újra és újra alátámasztják a kormányzat legitimitását. A legitimáció nem más, mint jelek és szimbólumok általános összhangja (uo.). Messzire vezetne, ha a jel tudomány felé kalandoznánk el, tehát nem szemiotikai, sokkal inkább szociológiai szempontból vizsgálom a kollektív emlékezetet. Mint látni fogjuk, mégsem jelent hátrányt, ha felidézzük a jelentéscentrikus modelleket, amelyek segítenek megérteni a jelölő és a jelentés kapcsolatának mibenlétét, valamint azt, hogy egy fizikai tárgy vagy történelmi esemény hogyan válik alkalmassá arra, hogy bármilyen jelentést hordozzon. A helyettesítési modellben a fogalmak egy mezőt alkotnak, amelyben az elemek helye meghatározott, és egy-egy jelentésük éppen e rendszerhez fűződő viszonyukban értelmezhető. Egy személy, tárgy mint „totem” egy kész szándék szerint elhelyezhetőek egy történetben, megkonstruálhatók a szereplők és meghatározhatók a jelenségek értelme is.

A kollektív emlékezetben élő események, mint jelek ebben a mezőben mozognak, és sajátos értelmezések, magyarázatok, sűrítések révén alakulnak jelentetté. Az emlékek ezáltal átvivőként (médiiumként) is felfoghatók. „A pszichológiai elemzés (...) abból indul ki, hogy a jelentéstani összefüggés nem egyszerű megkettőződés [nem egy és ugyanazt a tartalmat képviselik], hanem hosszú intrapszichikus folyamatban létrejött egyensúlyi állapot, egy helyzetnek, egy történésnek az élményét tagoljuk, sűrítjük, egyszerűsítjük, egyben dúsítjuk és színezzük, elveszünk belőle, hozzáadunk, sokféleképpen alakítjuk.” (Méri F., 1989.) Mérei Ferenc híressé vált munkájából való a fenti meghatározás, amely az „átvitelt” segíthet megérteni itt és most, a kollektív emlékezet esetében. Mérei maga is írja, hogy a pszichológiai elemzés „kimondva vagy kimondatlanul is hajlik arra, hogy jelentő és jelentett összefüggésében ne annyira a jelentési helyzet struktúráját, mint inkább (...) a jelképzés intrapszichikus történetét” vizsgálja. Számunkra inkább ennek a struktúrának (a közéletnek) az alakváltozásai érdekesek, mivel a sokféleképpen alakítható, színezhető történelem jelentését éppen ez adja.

Maurice Halbwachs a kollektív emlékezetről szóló sorai (Halbwachs, M., 1968) összecsengnek a helyettesítési modellről leírtakkal. Halbwachs szintén szétválaszthatatlannak tartja a mezőt – amely a társadalmi térrel és a közösséggel azonos – és benne élő emlékek jelentésértelmezését.

EGY TÁRGY MINT SZIMBÓLUM ÉS JELENTÉSE

Durkheim szerint a szimbólumok – mint a totem, vagy a zászló – olyan tárgyak, amelyek a társadalmi rend elvont eszményét testesítik meg. Geertz meghatározásában szimbólum minden olyan tárgy, cselekedet, esemény, amely valamilyen fogalmat közvetít (Geertz, C., 1966, 1–46.). A szimbólumrendszerek általános emberi, társadalmi értékeket jelenítenek meg, így a szabadkőművesek vízszintezője az egyenlőség jelképe, a rómaiak és a gallok babérja a politikai virtus jele, az egyiptomi szem az éberséget, a női istenség a szabadságot, értelmet, természetet, győzelmet és könnyő-
rületességet reprezentálja – állítja Hunt (Hunt, L., 1984, 64.). Amennyiben egy-egy politikai formáció szimbólumrendszert szeretne alkotni, az elvi alapok lefektetése után egymást megerősítő láncolatot kell kiépítenie. A személyiség- és identitásvizs-

gálatok területéről ismert a szimbólumok logikai rendjének magyarázata. Ennek az a gyakorlati szerepe, hogy belássuk az ismétlés jelentőségét. A pszichológia a személyiség önképe kapcsán foglalkozik a kongruenciával, amely arra utal, hogy az egyén viselkedését saját önképének megfelelően alakítja, és elkerüli az ezzel összeférhetetlen kommunikációkat. Ezek ugyanis zajként, nemkívánatos elemként foghatók fel. A kongruencia (amely rokon értelmű szó a koherenciával és hitelességgel), egy tulajdonság, az ún. személyközpontú pszichoterápiák központi fogalma (Buda B., 1986, 155.). Azonban nemcsak a személyiség hiteles megjelenítésével összefüggésben értelmezhető, hanem gyakorlati jelentősége van minden olyan kommunikációsorozat esetében, melynek során értelmi, jelentésbeli megfelelést keresünk, és e kommunikációk elemei időben elkülönülnek egymástól. Ez több egyszerű ismétlésnél, amelyet a sikeres megértés és bevésés hatásos eszközeként szoktak emlegetni a manipuláció és a propaganda esetében. A szimbólumok közötti azonosság felismerése kognitív folyamat, ehhez azonban szükséges a társadalmi, történeti környezet (kontextus) ismerete, amelyben a szimbólumok megjelennek. Egy szimbólum, amely az egyik közösség számára valódi mozgósító erővel bír, egy másiknak semmitmondó, vagy más jelentést hordoz.

A kollektíven birtokolt emlékezet kommunikációs „médiummá” válhat, ha egy véleményrendszer vagy létértelmezés kongruens egységét alkotja. A kollektív emlékezetben élő szimbolikus momentumokról, eseményekről, személyekről, tárgyakról szóló üzenetek cseréje a politikai kommunikációban zajlik. Az érdekeltek célja a minél egységesebb, teljesebb, mélyebben ágyazott, ezáltal pedig nagyobb mozgósító erejű üzenetegyüttes előállítása. A kollektív, történelmi emlékezetet felhasználó szimbolikus kommunikációk gyakorlati jelentősége ebben áll.

PÁRHUZAMOSSÁGOK, ALAPFOGALMAK A KOMMUNIKÁCIÓRÓL MINT PROBLÉMAMEGOLDÁSRÓL SZÓLÓ DISKURZUSBAN

1.0 A kommunikatívnek nevezett jelenségekről folytatott tudományos diskurzusok számos, gyakran lényeges elemeiben *különböző felfogások* mentén zajlanak. A más-más kiindulópontokból kezdeményezett, ugyanakkor azonos jelenségszférák, azonos jelenségeiről szóló diskurzusokban egynemű következtetések aligha vonhatók le.

Például a kommunikáció tranzaktív felfogása (Barnlund, D. 1970) által leírható az üzenet, de nem képes visszaadni a párbeszéd lényegét, a kommunikáció interaktív felfogása (Newcomb, T. 1966.) által már képesek vagyunk leírni a párbeszéd folyamatát, azonban kommunikációk rendszerének leírásához szükséges értelmezési tartományt csak a kultivációs elmélet bocsátja az elemző rendelkezésére. (Gerbner, G. 1972). Lehetséges egy további felosztás: a nyilvánosságokat vizsgálva megkülönböztethetünk egyszerű, közepes és komplex nyilvánosságokat, amelyek között folyamatos cserekapcsolatok működnek (McQuail, D., 1987; Keane, J., 1991). A kommunikációkat kontextusok szerint is osztályozhatjuk. Elkülöníthető például a személyközi kommunikációk köre: ez esetben lehetőség nyílna további részletezésre, szerkezeti vizsgálódásra, ahol a kommunikációk teljesüléséhez szükséges és elégséges egységeket veheti számba a kutató; illetve dinamikus vizsgálatokra, ahol a kommunikációk időbeni kibontakozása, a belebonyolódás, törzs, kihátrálás, és a stratégia a fontos. Egyes kommunikációk vizsgálata pedig az úgynevezett szimbolikus értelmezési struktúrákon keresztül halad, a világ ugyanis sokszor nem közvetlenül mutatkozik meg előttünk (Worth, S.–Gross, L., 1974). Ebbe az értelmezési tartományba olyanok tartoznak, amelyeket nevezhetünk természetesnek, kommunikációsnak vagy szimbolikusnak. Utóbbiak közé sorolt esemény felismerése és értelmezése valamilyen struktúra felismerésében valósul meg, azaz, belátjuk egy esemény lehetséges jelentését. De be kell illesztenünk ebbe a felismerési folyamatba, hogy a közlőnek valamilyen szándéka lehetett. A természetes és kommunikációs eseménynél két különböző értelmezési stratégiát alkalmazunk: attribúciót vagy kommunikációs következtetést.

A lényeg elvesztését hozta volna a társadalmi problémamegoldási stratégiák kollektív rendszereinek elemzésekor egyfajta, a kommunikációk funkció szerinti áttekintése is. Az egyes felfogások lényegesen különböznek a tekintetben, hogy hány

különböző funkciót sorolnak fel. Jakobson modelljében szereplő hatból három, így az informálás, meggyőzés, érzelmek kifejezése: szó szerint említett az összes ismert funkcionális modellben is (Jakobson, R., 1960). De létezik olyan, amely Jakobsonénál sokkal többet vesz számba (Robinson, W. P., 1972). Izgalmas kutatási terepre irányított volna egy kognitív kutatási irány egyik legidézettebb modellje: a kommunikáció reprezentációs vizsgálata (Peirce, Ch. S., 1931, Panofsky, E., 1984, Moore, R. C., 1995). Az emberek a hétköznapi életben cselekvéseiket szándékaik által értelmezik, és hasonló szándékokat feltételeznek mások esetében is (Heider, L. J., 1958). A cselekvők szándékai, kommunikációi mögött okok feltételezhetők, ezek az okok Heidernél is hasonlóak, így gazdasági-társadalmi különbségek, protekcionizmus, politikai befolyás, klienskapcsolat, szervezeti lojalitás, szakmai hovatartozás, vagy akár ezek hiányában a megfosztottság, kívülrekesztettség, vélt vagy valós megalázottság érzése.

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS RÉSZVÉTEL

1.1 A „populációbelevonódással” mind szélesebb tömegek vesznek részt a problémamegoldásban, ezáltal kitágul a morális-szolidaritási közösség (Parsons, T., 1971:26). A normakövetéssel kapcsolatban Niklas Luhmann és Richard Münch álláspontja eltérő. Az „emberek egymás közötti és a szociális rendszerek kapcsolódását teszi lehetővé” az úgynevezett *interpretáció*, írja Luhmann, ám ezzel az „erkölcstelenítéssel” Luhmann megnehezíti a társadalmi integráció megértését, válaszol Münch (Münch, R. 1997, idézi: Balogh I., 2002). Az értékelvűség mentén ugyanis eljárási rendek alakulnak ki, amelyek már-már formális logikai kódoknak tekinthetők, ezáltal kaphatott az interpretáció hétköznapi értelmet például az EU-s jogharmonizációk, vagy a plurális demokráciákra jellemző normák átültetésekor. A problémamegoldás kapcsán az értékelvű belevonódás olyan folyamat, amely a társas és szervezeti problémamegoldás egyik alapkategóriája. Ezek a gondolatok Münch és nem Luhmann álláspontjához állnak közel.

1.2 Különböző szerepek képzelhetők el a belevonódás szintjeiből és az adódó probléma társas jellegéből fakadóan. Rendszerelméleti fogalomkészlet alapján különböztesünk meg *aktor szerepeket* és *publikum szerepeket*. Létezik olyan helyzet is, amikor

a publikumszereplő átmenetileg aktívan problémamegoldó lesz, pl. sorban áll egy hivatalban. Ez az ún. *átmeneti aktor szerep*. A publikumszereplő nem alakítója a folyamatoknak, csak alkalmazkodó szemlélője mások cselekvésének.

1.3 A belevonódás elsősorban itt kommunikációs teljesítmény, amely lehet *belső privilegizált folyamat*, például személyes kapcsolatok esetében, és lehet *nyilvános, kollektív folyamatoknál*. Mindezekben, igény és lehetőség mellett, részt lehet venni, azonban az individuum kirekeszthető mindkét esetben. A kirekesztettségre Helmut Esser hívta fel a figyelmet: Niklas Luhmann kritikájaként fogalmazott meg a funkcionálisan kívülrekesztett, hátrányos helyzetű rétegek rossz életkilátásainak felismerésekor (Esser, H. 2002).

A kirekesztettség azonban nemcsak egzisztenciális, hanem spirituális is lehet: ideológiák és ellenséges szellemi áramlatok kiéleződése esetén. A barát-ellen-ség viszonyok a szélsőségesen egocentrikus, politikai holdudvarok közötti diskurzus mozgásterét szélsőségesen leszűkíti, sok esetben a diskurzusok leginkább az öndefiníciók ismétléséből állnak. A demokrácia átfogó (írott és íratlan szabályainak) újrafogalmazásakor a magyar politikai nyilvánosság ezzel a burkolt stratégiai cselekvéssel jellemezhető, ahol alátszatszintjén kölcsönösen előnyös megoldások keresése (pl. kommunikatív cselekvés mellett: Habermas, 1994:245), valójában az ellenlábas gyengítése, bizonyos esetben izolációja a cél. A posztoszocialista társadalmak politikai közösségeinek önmeghatározása szoros összefüggésben áll a kollektív emlékezettel és a létértelmezéssel. Lásd a kollektív emlékezetről mint a társadalmi tőke forrásáról szóló részt.

1.4. A probléma megoldása önérték felismerése és kölcsönös tudás birtoklásán alapul. „A problémák nem oldódnak meg önmaguktól. A probléma fogalmak nem képesek egyedül megmagyarázni azt, hogy sor kerül-e és miképpen a problémamegoldásokra. Kétségkívül kiindulhatunk abból, az állításból, hogy nem létezhet olyan társadalom, amely a véletlennek engedné át a kommunikációs sikert” (Luhmann, N. 1975, 177). Niklas Luhmann a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok egymástól való elkülönülésének „történelmi kiindulópontja” az volt tehát, hogy az embereknek „rá kellett állniuk az ismeretlenekkel folytatott kommunikációra”,

és a szelekciós ajánlatokat elvontabb alpra kellett helyezniük (Luhmann N. 1975, 176.). A szervezetek különböző helyzetben, különböző szerepeket töltenek be, de annak ellenére, hogy „különböznek a szelekciós nézőpontok”, ezek összekapcsolhatók, mivel a szelekciós folyamat reflexívvé válik, és a „láncképződés megelőlegezhető” (uo.). Luhmann úgy gondolja, hogy a médiumok nem mások, mint egyedi problémák megoldására szolgáló külön „kódok”, amelyek lehetővé teszik a teljesítmény fokozását, így a „fejlődés vívmányaiként” is értelmezhetők. Úgy is lehet a médiumokról beszélni, hogy azok a gyakorlati problémamegoldásban jutnak kulcsszerephez, mert a résztvevők „rendelkezésére bocsátják a szelekció és a motiváció újfajta kombinációját”. Ugyanakkor Luhmann nem közmegegyezésen alapuló motivációkra gondol, Parsonstól eltérően úgy véli, hogy a szelektivitás lesz a motívumok legitimációjának alapja. Elmélete a hatékonyságot a szelektivitások egyszerűsödésében látja meg, amelyek a bináris kódok és a szimbolikus általánosítások révén érhetők el. Luhmann ráirányítja a figyelmet a „mások segítségével történő tanulás”-ra is (vicarious learning), amely által időnyereség keletkezik, „amely úgy lehetséges, hogy hagyjuk, hogy mások tanuljanak helyettünk, azaz hogy másokkal szereztetünk tapasztalatokat, mi pedig csak másodkézből, a kommunikációból tanulunk”. A *problémaszituáció* ilyen kezeléséből jelentős előnyök származnak (Luhmann, N., 1975, 177.). E logika kapcsolódik a participációs elmélet „többletfelkészültségekről” szóló pontjaihoz. Egy-egy szervezet tehát felismeri, hogy a környezetében működő partnerrel való kommunikációnak eredménye lesz, vagyis gazdagodik a kommunikáció által. Nemcsak a közérkölcser értelmében, vagy a magánjellegű világot átható normákként használható a médiumelmélet, hanem hosszú távú, tagolt együttműködések kapcsán is, például gazdasági társaságok vagy más formális szervezetek esetében is. Közös birtokolt médium előfeltétele annak, hogy saját képességeiket a másik rendelkezésére bocsátva érzékeljék, majd sikeresen megoldják a problémákat.

1.5 A bejáratott folyamatok ismétlése révén időnyereség keletkezik a problémák megoldásakor. A csoportentrópia összefüggéseinek alapjai Rul Grenzenhausertől, Felix von Cube-tól és Jacob Levy Morenótól származnak. Moreno a rokonszenvi hálózat felvázolásával tulajdonképpen utat nyitott a luhmanni elméletben a problémamegoldási

felkészültségek rendszerének tisztázása és rögzülése felé. Ezeknek a „szelekciós láncolatoknak” a megszilárdulása – az ismétlések által – a hatékonyság javítását és idő megtakarítását célozzák. A szervezeti segítségnyújtás és azoknak a lehetőségeknek a tisztázása, amelyek révén az egyén segítséget várhat, olyan kommunikációk által válhatnak egyértelművé, amely a sokféleséggel és bizonytalansággal szemben az egyértelműség felé hatnak.

A KOLLEKTÍV RÉSZVÉTEL RŐL

2.1 A szervezeteket mint a kollektív ágensek problémamegoldására vonatkozó igényét az egyedi ágensek hasonló igénye hozza létre. Ezen elmélet fogalmi kellékterében is szerepel a csoport, amely saját elkülönült feladatokkal, struktúrákkal, differenciált célokkal, tudattal rendelkezik. Tehát az elmélet szerint az „ágens” terminus nemcsak az egyes individuumra, hanem környezetükkel sajátos cserekapcsolatokat fenntartó rendszerre is vonatkozik (Bátori, Hamp, Horányi). E cserekapcsolatok egyedi célok mentén elkülönítik a szervezeteket a környezetüktől. A participációs elmélet szerint a problémafelismerő ágens egy állapota és a számára egy kívánt állapot közötti kritikus különbséget felismeri, majd a rendelkezésére álló szükséges és nélkülözhetetlen felkészültségeket mozgósítva e kritikus különbség megszüntetését, vagy a kritikus különbség küszöbérték alatti szintre csökkentse érdekében tesz lépéseket (uo.). A probléma felismerésének esélye koordinált csoportban javul. Egyrészt lehetséges, hogy az ágens a számára is releváns problémát nem ismeri fel, esetleg helyette más oldja meg, más alkalommal fordított sorrend alakulhat ki, illetve a közösség tagja a problémamegoldáshoz releváns felkészültségeit hozzáférhetővé tehetik más számára is (Luhmann-nál ez a mások segítségével történő tanulás). Arról nem is szólva, hogy a modern társadalmat jellemző növekvő rendszerkomplexitások mellett a differenciálódott szerepek és képességek mindenképpen eredményesebbek. A szervezetben az ágens szűkebb látószög által nagyobb felbontóképességre tehet szert. A különböző tevékenységszférák elkülönülése szakmai szervezési elvek mentén irányítottan zajlik. Az irányítás hatókörébe a mindenkor tagység tartozik (a tagység előnyösebb, mint a nem tagység, a működés a szabálykövetés révén kiszámítható).

2.2 Az ágens sokféle felkészültséggel rendelkezhet (Bátori–Hamp–Horányi, 2005): szignifikáción alapuló, nem szignifikáción alapuló, lokálisan érvényes, nem csak lokálisan érvényes, temporálisan korlátozott, temporálisan nem korlátozott, a szociokulturális környezettel összefüggésben értelmezhető, tudás típusú, vélekedés jellegűek, a normalitáshoz köthetők – „az ágens számára releváns felkészültségeknek minden esetre elérhetőeknek kell lenniük” (uo.).

2.3 Az individuális ágensek egyedi szerepeket hordozhatnak, ezáltal különbözhetnek azok a képességek, szakmai ismeretek, egyéni felkészültségek, amelyekkel részt vesznek a problémamegoldásban. „Ezek az ágensek az individuális ágensektől éppen abban különböznek, hogy kollektívek és individuális ágensek sajátos integrációjából jönnek létre, amely egy kollektív sajátvilággal karakterizálható” (Bátori–Hamp–Horányi, 2005). Idézett szerzők a tényleges felkészültség szerkezetét és tartalmát az individuális ágens esetében a *szocializációs történetből* vezetik le, ugyanakkor a kollektív ágens esetében annak a sajátvilágának a történetéből, amely az azt körülvevő társadalom történetének a része. Tehát egy kollektív ágens felkészültségeit és problémafelismerő készségeit a lét kollektív értelmezése és az értelmezési folyamatban az ágens saját életvilágának szubjektív értelmezése is megalapozza. A kommunikáció participációs elméletének fenomenológiai továbbelemezése ezért indokolt.

2.4 Cselekvések mintázatai a szervezetben lehetnek kooperatívok, vagy konkurálhat is a tagság. Alkotó, de önpusztító szervezeti versengés is kialakulhat. A társadalmi cselekvések lehetnek kommunikatívok, stratégiaiak, burkoltan stratégiaiak, vagy nyíltan stratégiaiak, esetleg öntudatlan megtevesztés, illetve tudatos megtevesztés is jellemezheti (Habermas, 1994, 244.). Jürgen Habermas a cselekvéstípusok kapcsán, leírja: a sikerre irányuló cselekvést instrumentálisnak, az ellenlábás válaszlépésével kalkulálót stratégiainak nevezhetjük. A stratégiáit szembeállítja a kommunikatív cselekvéssel, ahol „a résztvevők cselekvései nem egocentrikus sikerkalkulusok, hanem kölcsönös megértés segítségével hangolódnak össze. A kommunikatív cselekvés során a résztvevők elsődlegesen nem saját sikerükre, hanem a kölcsönös megértésre orientálódnak” (Habermas, 1994:244).

2.4.1 Ha a szintér alatt tevékenységszférákat értünk, például stratégiai, nonprofit, vagy közszolgáltatásokat ellátó intézményeket, a működés logikái fenti szempontok szerint is elhatárolhatók. A rendszerkörnyezet-kapcsolatokat eltérő cserekapcsolatok, kommunikációk jellemzik, részben máshonnan származnak a működéshez szükséges erőforrások, másként értelmezzük esetükben a sikert, a stabilitásról és adaptációról, innovációról is mást gondolunk.

2.5 Csoportot alkotó ágensek, amelyek a problémamegoldásra vállalkoznak, működhetnek formális szervezetként (nyilvántartott tagsággal), informális közösséggént (itt is elképzelhető elitcsoport létezése, amely korlátozhatja a közösség többi tagját.) ám működhet úgy is, hogy a tagok nincsenek is tisztában azzal, hányan vannak, és azzal sem, hol fejtik ki tevékenységüket. Hálózatban együttműködő ágensekről is beszélhetünk, alá-fölé rendeltség, tisztázott feladatmegosztás vagy munkaterv nélkül, ám létező, kölcsönösen elismert céllal. Ezek létezését sem célszerű működésnek nevezni, pontosabb a hatásgyakorlás, nem pontos a tagság elnevezés sem, inkább érdekeltekről beszélhetünk. Nem szükséges, hogy az érdekeltek egymás rendelkezésére bocsássák eredményeiket, megosszák tudásukat. Értékek mentén, normalitáson, szociokulturális közösségen, etnikai hovatartozáson, demokráciafelfogáson, véleményközösségen alapulhat együttműködésük. Az érdekeltek egyszerre több közösségben, más típusú kölcsönösségekben is lehetnek érdekeltek. (Ez természetesen a szervezeti tagság esetében is így van.) Tehát különbséget tehetünk formálisan szervezett: szervezeti határokkal rendelkező formáció, éles szervezeti határokkal nem rendelkező informális közösségek, illetve érdekeltek alkotta hálózatok között. Az egyéni ágens, amennyiben több közösségben sikerrel fejt ki hatását, minden ágens számára jelentős többletfelkészültséget bocsáthat rendelkezésükre. Egyéni helyzetével alapozza meg mások lépéseinek sikeres kimenetelét. Lásd a társadalmi tőke definíciókat (Bourdieu, 1997, Granoveter, 1991 és Coleman, 1990, illetve Putnam, 1995).

2.6 Elnevezhetünk közösségeket eredendő közösségnek és nem eredendő közösségnek is. (Bátori–Hamp–Horányi, 2005). „Az eredendő közösségekben elérhető felkészültségek tulajdonképpen az eredendő közösség tagjai számára eredendően adott

felkészültségek aggregátumai.” A nem eredendő közösségben, a többletfelkészültség kommunikáció által lesz hozzáférhető. A szerzők közösségekben az egyéni ágensek által elfoglalt helyről is beszélnek, amely mentén korlátozható egy-egy ágens szabad hozzáférése a felkészültségekhez, ezzel – a korlátozás elvi lehetőségével – pedig egyfajta szervezeti rendre utalnak.

2.7 A nem eredendő, különböző fokon formalizált közösségeket természetesen jellemzi bizonyos felkészültségek következetes kizárása, mivel egy közösség csak kongruens, egymást erősítő és sosem egymás cáfolatát adó felkészültségek kommunikációja révén tesz elérhetővé további többletfelkészültségeket. Az egyéni ágens hasonlóan törekszik szocializációja során mind a felkészültségek, mind az azokról szóló kommunikációk kongruenciájára: Más csoportok más felkészültségekkel is számolhatnak, ezért különböző csoportok más-más problémafelismerő és problémamegoldó felkészültségeket mozgósíthatnak. A többletfelkészültségek a kommunikáció által tehetőek mind szélesebb körben hozzáférhetővé, ez a folyamat pedig növeli az általános szintre emelkedés esélyét egy-egy felkészültség számára, amely csökkenti a felkészültségek ütközésének további lehetőségeit. Mindezt érdemes kiegészíteni az-
 zal, hogy a szerzőhármass zárt csoport esetében egyenesen azzal számol, hogy a tudás objektívvá válik. A szervezetre jellemző az is, hogy korlátozásokkal szabályozza a feladatok megoldását, amely a kommunikációk egyszerűsödéséhez és rendszerszemlélet mellett a szervezet stabilitásának növekedéséhez járul hozzá. A szervezeti korlátozásokról: szabálykövetésről és a civil, egyesületi tagságról lásd később a kutatást.

UTÓSZÓ A JEGYZET VÉGÉRE A SZERVEZETI(KOMMUNIKÁCIÓS) KÉPZÉSRŐL

PROJEKTMUNKÁK, KUTATÁSOK

A modern társadalmakban a különböző színtereken, különböző problémákkal megküzdő intézmények mindennapi innovációs kényszer alatt működnek. A szervezetek elemzése kommunikációs aspektusból is lehetséges, mára több szervezeti és magatartástudományi empirikus kutatás magán viseli ennek jeleit. De nemcsak a társadalomtudományok számára nyújt adekvát értelmezési keretet a kommunikáció, hanem a versenyszférában, nonprofit szektorban, a politikában, az egyházak esetében, és szinte minden társadalmi alrendszerben, amelyek egyedi mintázatok alapján stabilan fennállnak. Egyre szélesebb az a kör, ahol az ezekkel a színterekkel kapcsolatos elméleti ismeretek mellett a valóban működő modellek ismeretét várják el.

Nemzetközi oktatási koncepciók nagy hangsúlyt fektetnek a kommunikáció rendszerének társadalmi és szervezettelméleti relevanciáinak bemutatására már idejekorán, az alapképzések alatt. A mesterképzések pedig projektmunkák és szponzorált kutatások révén integrálják a hallgatókat minőségi szakmai szervezetek, és cégek alkotta hálózatokba. Az egyetemi műhelyeknek támogatniuk kell azt a folyamatot is, amely során a hallgatók jól körülhatárolt szakmai és tudományos (kommunikációs szemlélet megszerzését célzó) szocializáción esnek át. Ekképpen lehetséges, hogy a fiatal generációk érvényes ismeretek birtokában, a lehető legkevesebb dilemmával lépjenek ki a munkaerőpiacra.

Trendelemzések és szervezeti kutatások hozták létre a belső elemzési nézőpont (insight) fogalmát mint munkamódszert. A stratégiaalkotás egyfajta szerepcseré mellett lehet sikeres azáltal, hogy a külső elemző maga is megéli a problémát. E szemlélet az elméleti ismeretek gyakorlati tudásokká való konvertálásában nyújthat segítséget.

KONTEXTUSOK ÉS KOMMENTÁROK

Vajon hogyan lehetséges a kommunikációs interdiszciplínát mint egységes személetet megalapozni, és dilemmáktól részben mentes problémamegoldó eszköztárrá változtatni? Csak úgy, ha megfelelő kontextusokban és magyarázatokkal a hallgatók megismerhetik az alapvető elméleteket és azok *keletkezésének társadalmi környezetét*.

Kezdetben a kommunikáció *első önálló modelljeire* irányul a figyelem (Shannon, Weaver), majd a *személyközi kommunikáció* kutatásának története, *szociálpszichológiai csoportkutatások, az implicit modellek, szerepelméletek, szimbolikus interakcionizmus* (Moreno, Piaget, Wallon) következnek. A *jelentéssel* kapcsolatban (Saussure, Russel stb.) folytatódik a vizsgálódás, majd a *tömegkommunikációs rendszerek* kutatását tekintik át a kurzusok (Katz, Lazarsfeld), illetve a *metakommunikáció és kontroll* áttekintésére kerül sor (Beatson).

Vajon miképp lesz képes a hallgató másképp is különbséget tenni a kommunikációs jelenségek között? Csak úgy, ha képes felismerni egyszerű, közepes és komplex nyilvánosságokat, amelyek között folyamatos cserekapcsolatok működnek (McQuail, D., 1987; Keane, J., 1991). De a kommunikációk kontextusok szerint is osztályozhatóak. Elkülöníthető például a személyközi kommunikációk köre: ez esetben lehetőség nyílna további részletezésre, szerkezeti vizsgálódásra, ahol a kommunikációk teljesüléséhez szükséges és elégséges egységeket veheti számba a kutató; illetve dinamikus vizsgálatokra, ahol a kommunikációk időbeni kibontakozása, a belebonnyolódás, törzs, kihátrálás, és a stratégia a fontos. Egyes kommunikációk vizsgálata pedig az úgynevezett szimbolikus értelmezési struktúrákon keresztül halad, a világ ugyanis sokszor nem közvetlenül mutatkozik meg előttünk (Worth, S.–Gross, L. 1974). Vajon miképpen illeszkednek további alapfogalmak a fenti rendszerekbe, így az attribúció, vagy kommunikációs következtetés? Alapvető kérdés még, amely már az „ismerekedési időszakban” megválaszolásra vár: a kommunikációnak mi lehet a funkciója? Az informálás, meggyőzés, érzelmek kifejezése az összes ismert funkcionális modellben szerepel. Izgalmas kutatási terep a kognitív kutatási irány és az egyik legidézettebb modell: a kommunikáció reprezentációs vizsgálata is (Peirce, Ch. S., 1931, Panofsky, E., 1984, Moore, R. C., 1995).

Az egyetemi oktatónak pusztán a józan ész diktálta úton haladva kell végigkísérnie hallgatóját a „tudományos szocializáció” folyamatában. Ugyanis a hallgatók is hétköznapi életünk cselekvései és szándékaink által értelmezik a társadalmi valóságot, és hasonló szándékokat feltételeznek mások esetében is (Heider, L. J., 1958). A kommunikációkat és a szándékokat azok egymásra gyakorolt hatásával kell szemlélni, a cselekvők szándékai, kommunikációi mögött okok feltételezhetők (ezek az okok Haidernél is hasonlóak) így gazdasági-társadalmi különbségek, protekcionizmus megléte, politikai befolyásszerzés, klienskapcsolat felépítése, szervezeti lojalitás kialakítása, szakmai hovatartozástudat megteremtése, vagy akár a megfosztottság, kívülrekesztettség, vélt vagy valós megalázottságból való kiszakadás vágya, vagy éppen az keserű kilátástalanságé. Fentiek természetesen *nem oktatási programként* irányadók, hanem fontos kontextusokat körvonalaznak, tárgyalásuk során a keletkezésüket motiváló társadalmi környezet tanulmányozása is indokolt.

SZOCIALIZÁCIÓ ÉS ALKALMAZÁS

Minden felsőfokú képzés számára további feladat hozzájárulni az új generációk szaktudományos szocializációjához. A szakmai ismeretek és az önkép koherenciája az ismeretek megszerzésének és integrálásnak, önálló fejlesztésének alapja, illetve meghatározza a későbbi professzionális karrierlehetőségeket, és a személyiség koherenciaérzésének kilakulásához járulhat hozzá. Az alapozás célja tehát egy szakmai nézőpont kialakítása, amelyről azt gondoljuk, hogy sikeres lehet az alkalmazott tudományok körébe belépve a problémamegoldásban.

A szervezettelmélet egy ilyen alkalmazás számára lehetséges közeg. Tisztáznunk kell, hogy a kommunikáció egy sajátos értelmezési perspektíva, olyan interdiszciplína, amely csakis kiválasztott színterek jellemzésén keresztül vezethet érvényes következtetésekhez. Ezek a színterek jellemzően a politika, az egyház, a gazdaság, a jogrend, a tudomány, a civil szféra – és a sor folytatható. Legyen szó nyíltan sikerorientált, vagy nonprofit szektorról, kimondható: ezek a formális szervezetek permanens versenyben működnek, úgynevezett stratégikus közegben, maximalis működési hatékonyság elérésére törekedve. Ez a kijelentés az egyházak esetében is igaz. Varga Károly az egyházakat is ebbe a stratégiai közegbe helyezve szemléli, amely

a vallásosság erősítését tűzi ki célul azáltal, hogy a társadalom mind szélesebb rétegei számára, az új kihívásoknak megfelelően sikeresebb problémamegoldó eszközöket kíván felmutatni.

A versenyszférában innovációs kényszer alatt működő szervezetek marketingkommunikációs, ületi, szervezeti kommunikációs, illetve PR-szakemberek kompetenciáira építenek. Ezek a tudások speciálisak, és elsősorban kommunikációs képzéseken sajátíthatók el.

A társadalom intézményei vizsgálatakor az adekvát problémamegoldó eszközök és ezek kommunikatív aspektusait keressük, amelyek bizonyos szabályok mentén szerveződnek, úgynevezett kölcsönös tudásokban testet öltve. Ezek konstruálásáról tudásszociológiai alpművekben olvashatunk és értékes fejleményként: a Pécsi Tudományegyetem Kommunikációs Doktori Programja által sokat reflektált, elsősorban Horányi Özsébhez köthető participációs elmélet egységes keretet nyújt.

AHOL A KOMMUNIKÁCIÓ TEREMTŐDIK

A szervezetek színtereinek elhatárolása Niklas Luhmann logikája mentén is megismerhető, kérdéses, hogy Luhmann-tól az elmélet alapos bemutatása szükséges-e, vagy elegendő csak átadni a kiemelkedő elméletalkotó tudományos szemléletét. A kommunikáció tanulmányozása (Luhmann-nál is) szorosan kapcsolódik a színtérhez, amelyet leginkább térként és kontextusként értelmezünk. Érdekes azon elgondolkodni, hogy részben a kommunikációs technológiák innovációja következményeképpen, szinte meghatározhatatlan helyen és szituációban kerülhetünk kommunikációs kapcsolatba intézményekkel, bankkal, önkormányzattal, munkahellyel stb. aktuális önértékünknek megfelelően. Ezek után nehézségekbe ütközhet a színterek előzetes kijelölése és leírása, a luhmanni, önmagára, önértékére folyamatosan reflektáló megközelítés azonban képes (a meglévő) színtér helyett olyan dinamikus színterről beszélni, amely nem megvolt, hanem aktuálisan teremtdött. Az átfogó társadalomelméleti leírások (pl. Luhmann), alkalmazott technológiák és eljárások elsajátítása felé nyithat utat, szakmai modellek bemutatása és adaptációja pedig logikus lépés a későbbiekben (lásd a Szocializáció és alkalmazás fejezetet).

EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS SZERVEZET

A társadalmi tőke különböző aspektusainak vizsgálata (ezzel párhuzamosan a bizalom, koherencia bőséges irodalmának, és az ezekhez köthető nagyívű empirikus szociológiai eredmények áttekintése) már szabad utat nyit globális stratégiák bemutatásához: a kooperáció és versengés eseteinek elemzéséhez. Kiemelt aktuális kérdés: főleg a 2007-től kibontakozó pénzpiaci válság milyen kihívásokkal szembesíti az üzleti etikával, társadalmi bizalommal, a közjó fogalmával foglalkozó kutatókat, társadalomtudósokat. A válság keletkezésének körülményei, az adott válaszok és a regionális különbségekben rejlő védő és kockázati faktorok valószínűleg még sokáig kutatásra ösztönzik majd a gazdaság- és társadalomtudósok generációit.

A szervezeti szakirány számára az elsődleges (formális) színterek tehát: a gazdasági szervezetek, a politikai intézmények (közigazgatás), az egyházak és a nonprofit, illetve a civil szervezetek. Alapozó ismereteket követően, a siker, a szervezeti határok, a környezet és adaptáció, a kölcsönös tudások belátása (információmenedzsment szerepe, szabályozások, megkötések, szervezeti ember tudása és boldogulása) és a bürokrácia alapvető elméletei végül megnyitják az utat a szervezeti formák bemutatása előtt. A szervezeti adaptáció fogalma új megvilágításba kerül, miközben leírjuk az alapvető típusokat: a funkcionális szervezetek, a divizionális szervezetek és a mátrixszervezetek struktúráját. A feladatok differenciálódásának eltérő útjai újból a kommunikációra terelik a figyelmet: a szervezeti kultúra létrejötte, újratermelése, a szervezeti tanulás, a kríziskommunikáció, változásvezetés, a motiváció stb... mind felfoghatók kommunikációs teljesítményekként is. A versenystratégiák elemzése olyan kiterjedt irodalommal rendelkező témák felé terelik a hallgatók érdeklődését mint a szövetségek, az információtechnológiai változások, hálózatkutatás.

Nehéz feladat szűkíteni és rátalálni azokra a képzési részterületekre, amelyek adekvát ismereteket összegeznek a ma, érezhetően innovációs kényszer alatt működő formális szervezetek leendő munkatársai, fejlesztői számára. A téma kiterjedt, de mindenképpen indokolt alkalmazott területek alaposabb ismerete is, így a human erőforrás-menedzsment, marketingkommunikáció, etika és kölcsönösségi stratégiák felkarolása, érintése az oktatási anyagokban.

MOTIVÁCIÓ

Összegzésül elmondható, hogy a fent kifejtett kommunikációelméleti alapozás nélkül nem számíthatunk egyfajta szervezeti(kommunikációs) szemlélet kialakulására. Az ezeket az irodalmi alapokat követő szervezetelméleti szövegekről sem adható teljes lista. Lehetővé kell tenni a végzős hallgatók számára, hogy fokozatosan, egyre nagyobb intenzitással vegyenek részt a működő, folyamatosan a környezetre és versenytársakra reflektáló szervezetek hétköznapijaiban. Fő célkitűzés a kellő tudományos és szakmai szocializáció elősegítése, ezáltal megteremteni a fiatal pályakezdekők szakmai közegben történő sikeres (folytatódó) tanulását. Ugyanakkor meg kell említenem, hogy a fenti célkitűzések nem valósulhatnak meg (az infrastrukturális feltételek teljesülése esetén sem) értékeket felmutató oktatói értékelések, személyes visszajelzések és előrevivő motiválóerő hiányában.

Angelusz R., Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi, T.–Tóth-I. Gy.–Vukovich, Gy.

Badescu, G., Uslaner, E. (2003): *Social Capital and Democratic Transition*, London and New York, Routledge.

Barnuld, D. C.: A Transactional Model of Communication. In: *Language Behavior*, eds: Akin, J., 43–61. Mouton & Co. Paris, 1970.

Berger, P. L.: *The Sacred Canopy. Elements of Sociological Theory of Religion*. NY., Doubleday, 1967.

Berger, P., Luckmann, T.: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor Books, Garden City, New York, 1966.

Bourdieu, P.: *A gyakorlati észjárás – A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág, 2002.

Bowles, S., Carpenter, J., Gintis, H.: *Mutual Monitoring in Teams: Theory and Evidence on the Importance of Residual Claimancy and Reciprocity*, University of Massachusetts, mimeo., 2001.

Bowles, S., Gintis, H.: *The Inheritance of Inequality*

Samuel Bowles, Herbert Gintis, <http://www.umass.edu/preferen/gintis/intergen.pdf>
July 14, 2002.

Cahuc, P., Fontaine, F. (2002): *On the Efficiency of Job Search with Social Networks*, CEPR Discussion Paper No. 3511.

Cohen, D., Prusak, L. (2001), In: Good Company: How Social Capital Makes Organizations Work, Harvard, Harvard Business School Press.

Coleman, J. S.: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.) Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája. Budapest, Aula, 11–43., 1998.

Collier, P. (1998): Social Capital and Poverty, The World Bank Social Capital Initiative Working Papers, 4, Washington D.C., The World Bank.

Culliford L.: Spirituality and clinical care, BMJ 325, 1434–1435., 2002.

Dasgupta, P. (2002): Social Capital and Economic Performance: Analytics, University of Cambridge and Beijer International Institute of Ecological Economics, Stockholm, mimeo.

Dekker, P., Uslaner, E. M. (2001): Social Capital and Participation in Everyday Life, London and New York, Routledge.

Diener, E., Suh, E. M. (2000): Culture and Subjective Well-Being, Cambridge, Ma, MIT Press.

Dombrádi K.: A posztoszocialista médiaviszály strukturális megközelítése. In: Róka Jolán (szerk.): Média az ezredfordulón, Szeged. Szegedi Tudományegyetem, 2000.

Dombrádi K.: A posztoszocialista nyilvánosság szerkezete. Kommunikáció, Média, Gazdaság, 1. szám, 2003.

Dombrádi K.: Régi elemekből újra építkezni. Egyházi kommunikáció stratégikus közegben. In: Mentálhigiéné és pszichoszomatika, 5. évf. 2. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Dollhausen, K.: Revision eingespielter Sichten, in.: *Zirkulare Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1997.

Durkheim, É.: A szociológia módszertani szabályai. In: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.

Durkheim É.: *L'éducation morale*. Párizs, Presses universitaires de France, 1963.

Durkheim, É.: Az emberi természet kettőssége és ennek társadalmi feltételei. In: Felkai G., Némédi D., Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, Új Mandátum, 2000.

Durkheim, É.: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris, 2001.

Edwards, B., Foley, M.W., Diani, M. (eds) (2001): *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*, Lebanon, University Press of New England.

Esser, H.: Wo steht die Soziologie? In *Soziologie*, 4. 2002.

Fafchamps, M., Minten, B. (1999): *Social Capital and the Firm: Evidence from Agricultural Trade*, Social Capital Initiative Working Paper No. 21, World Bank.

Felkai G.: *Mannheim Károly*. Budapest, Új Mandátum, 1999.

Fontaine, F. (2003): *Maison des Sciences Economiques, Université Paris Panthéon-Sorbonne, Cahiers de la MSE No v04085*. Granovetter, M. 1973: *American Journal of Sociology*, 78, pp. 1360–80.

Fukuyama, F.: *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, The Free Press, New York, 1999.

Grootaert, C. (2001): Does Social Capital Help The Poor? A Synthesis of Findings from The Local Level Institutions Studies in Bolivia, Burkina Faso and Indonesia, Local Level Institutions Working Papers no. 10, Washington D.C., The World Bank.

Habermas, J.: Vor Studien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handels. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984.

Halbwachs, M.: La mémoire collective. Párizs, 1968. Presses Universitaires de France. [Angolul: On Collective Memory. Chicago, 1992. University of Chicago Press.]

Hankiss Elemér: Diagnózisok 2. Budapest, Magvető, 1986.

Hankiss E.: Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.

Hankiss E.: Az ezerarcú én, Budapest, Osiris, 2005.

Haralambos M., Holborn M.: Sociology: Themes and Perspectives. Collins Ed., London, 1995.

Heider, L. J.: A representation theory for measures. In: Michigan Math. Journal, 5. iss., 2., 213–221., 1958.

Heliwell, J. (2001): Social Capital, The Economy and Well-Being, The Review of Economic Performance and Progress, 01–3, 43–60.

Heyman, H.: Political Socialization. A Study in the Psychology of Political Behaviour. Glencoe, Free Press, 1959.

Hooghe, M., Stolle, (2003): Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective, New York, Palgrave

Horányi Ö. (szerk.): A kommunikáció mint participáció, AKTI-Typotex, Budapest, 2007.

Hunt, L.: Politics, Culture, and Class in the French Revolution. Berkeley. University of California Press, 1984.

Karácsony A.: A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában. In: Beszélő politika (szerk.: Szabó Márton), Józseveg könyvek, Budapest, (86–113). 2000.

Karácsony A.: Formalitás-szervezet-döntés. In: Jóelméleti Szemle 2001/1. (www.extra.hu/jesz), (azonos szöveg a fentivel) 2001.

Katz E., Lazarsfeld, P. F.: Personal Influence, New York, Free Press, 1955.

Kawachi, I. Kennedy, B. P. (1997): Health and Social Cohesion: Why Care About Income Inequality, Br. Med. J.

Keane, J.: The Media and Democracy. Polity, 1991.

Kiss E.: Írott és íratlan demokrácia és a posztoszocialista média-problematika. In: Terestyéni Tamás (szerk.): Médiakritika. Budapest, MTA-ELTE, 1997.

Koenig H. G.: The Handbook of Religion and Health, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Koenig H. G.: The Link between Religion and Health: Psychoneuroimmunology and the Faith Factor, Oxford University Press, Oxford.2002.

Kopp, M., Skrabski, Á.: Alkalmazott magatartástudomány, A megbirkózás egyéni és társadalmi stratégiái, Végeken, Budapest, 1995.

Kopp M., Skrabski Á.: Vallásosság és lelki egészség. Hit és egészség konferencia, január 11. Budapest, Semmelweis Egyetem, 2003.

Kopp M., Skrabski Á.: Lelki egészség In: Egészségmegőrzés, Szerk: Csaba György, Természet Világa, 37-40. 2003/II.

Kopp M., Székely A., Skrabski Á.: Vallásosság és egészség az átalakuló társadalomban. In: Mentálhigiéne és Pszichoszomatika, 5, 2, 1103–12., 2004.

Kornai, J., Rose-Ackerman, S., Rothstein, B. (eds) (2004): Creating Social Trust in Post-Socialist Transition (Political Evolution and Institutional Change), New York, Palgrave MacMillan.

Lazarsfeld, P. F., Berelson, B., Gaudet, H.: The People's Choice. Columbia Un. Press, New York, 1944.

Levin J. S., Larson D. B., Puchalski C. M.: Religion and Spirituality in Medicine: Research and Education, JAMA 278, 9, 792–793., 1997.

Lin, Nan: Social Capital. A Theory of Social Structure and Action. Cambridge University Press, 2001.

Luhmann, N.: Szociális rendszerek, AKTI-Gondolat, Budapest, 2009.

Mannheim, K.: Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk. Neuwied, Luchterhand, 1964.

Mannheim K.: Tudásszociológiai tanulmányok. Budapest, Osiris, 2000.

Maslow, A.: Toward a Psychology of Being. New York. John Wiley, 1999.

Mead, M.: *Coming of Age in Samoa*. New York, Perennial Classics., 2001 (1928).

Mihaylowa, D. (2004): *Social Capital Research in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. An Annotated Bibliography*, Central European University, Center for Policy Studies Working Papers Series.

Mischel W., Morf C. C.: *The Self as a Psycho-social Dynamic Processing System: a Meta-perspective on a Century of the Self in Psychology*. In: *Handbook of Self and Identity*, ed. M Leary, J Tangney, pp. 15–43. New York: Guilford, 2003.

Moore, R. C.: *Logic and Representation*, Stanford CSLI, 1995.

Münch, R.: *Theorie des Handelns*, Frankfurt, Suhrkamp., 1988.

Némedi Dénes (szerk): *Modern szociológiai paradigmák*, Napvilág kiadó, Budapest, 2008.

Paldam, M., Svendsen, G.T. (2000): *Missing Social Capital And The Transition in Eastern Europe*, *Journal for Institutional Innovation, Development and Transition*.

Peirce, Ch. S.: *Collected Papers*. Cambridge, Harvard University Press, 1931.

Piko B, Fitzpatrick.: *Substance Use, Religiosity and Other Protective Factors among Hungarian Adolescents, Addictive Behaviors (in press)*, 2004.

Pokol B.: *Szociológiai elmélet*. Budapest, Rejtjel, 1999.

Putnam, Robert D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon-Schuster, 2000.

Robinson, W. P.: Functions of language. In: *Language and Social Behaviour*. 38-56. eds: Robinson, W. P., Penguin. 1972.

Rahe R. H., Tolles R. L.: The Brief Stress and Coping Inventory: A Useful Stress Management Instrument. In: *International Journal of Stress Management*. 2. 61-70., 2002.

Rogers, E. M., & Beal, G. M.: *Reference Group Influence in the Adoption of Agricultural Technology*. Ames, Iowa State University, 1958.

Schütz, A., Luckmann, T.: *Az életvilág struktúrái (részlet)*, 1973. (The Structures of the Life-World.). In.: *Szociológiai irányzatok a XX. Században, Új Mandátum*, Budapest, 2002.

Shapiro, M.: *Language and Political Understanding: The Politics of Discursive Practice*. Yale Un. Press, 1981.

Skrabski, Kopp, Kawachi (2003): Social Capital in a Changing Society: Cross Sectional Associations with Middle Aged Female and Male Mortality. *Epidemiology and Community Health*, 57.

Skrabski Á., Kopp M., Rózsa S., Réthelyi J.: *Egészségvédő magatartásformák*. In: *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Semmelweis Kiadó, 2006.

Svendsen, G. L. H., Svendsen, G. T. (2005): *The Creation and Destruction of Social Capital. Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*, Cheltenham, UK, Edward Elgar Publishing.

Tibori T., T. Kiss T.: *Közösségi formációk*, Új Mandátum, Budapest, 2000.

Utasi, Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról.
In: Utasi, Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest, Gondolat Kiadó.

Van Dijk, T. A.: News as Discourse. Erlbaum, 1988.

Worth, S.-Gross, L.: Symbolic Strategies. In: Journal of Communication, 27-39., The
Annenberg School of Communications, University of Pennsylvania, 1974.

Zak, P. J., Knack, S. (2001): Trust and Growth, The Economic Journal 111. 295-331.

TARTALOM

Előszó	3
A KOMMUNIKÁCIÓ HELYE ÉS RENDSZERE	5
Előjáróban	5
Az elmélet keletkezéséről	8
A kommunikáció fogalma a rendszerelméletben	9
A differenciálódásról	10
Modern társadalmak differenciálódása, bizalom, közérdek, részvétel	12
A bizalom és a kiszámíthatóság	13
Önérdék vs. közérdek	14
Piac és a kölcsönösség új formái	15
A kirekesztettségéről és a szerepekről	16
Azonosság vs. elkülönülés	19
A Kommunikáció színteréről	22
Rögzített, választott és létrejövő szinterek	23
Rögzített szintér	23
Választott, proaktív szintér	25
Létrejövő, reaktív szinterek	26
Rendszerhatár és a sematikus megkülönböztetés	27
Intézmény	29
Színtér és alrendszer viszonya	31
A kommunikáció a társadalom leírása	32
 A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ASPEKTUSA	 33
Előjáróban a társadalmi tőke fogalmáról	33
Bizalom, a társadalmi tőke indikátora	38
Irracionalitás és az információ hiánya	40
A bizalom és a gazdasági szervezet	42
Bizalom további tematizációi	45

A TÁRSADALMI TŐKEKÖZGAZDASÁGI ÉRTELMEZÉSE	46
Tranzakciók, pénzpiacok és partnerségi hálózatok	46
Tranzakciók, pénzpiacok	46
A TÁRSADALMI TŐKE POLITIKAI ÉRTELMEZÉSE	50
Demokrácia, íratlan szabályok	50
Íratlan szabályok	51
A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ÉRTELMEZÉSNEK LEHETŐSÉGEIRŐL	53
Műveleti konstruktivizmus	54
Diskurzuselméletek	57
Tudásszociológiai megközelítés	58
Válaszút	59
KOMMUNIKÁCIÓS (tudásalapú) ÉRTELMEZÉS	60
Az ember profán és spirituális	60
Változó tudáshorizontok	61
Közvetett tapasztalás	62
A csalódásról és a kötődésről	63
Kortárs kapcsolatok	64
A közvetlen és közvetett tapasztalás	64
Szervezeti tudások típusosságáról	65
Betarthatatlan szabályok és a boldogulás	66
Személyes és személytelen kapcsolatok	68
 AZ EMLÉKEZÉS MINT A TÁRSADALMI TŐKE FORRÁSA	70
A létértelmezés fogalmáról	70
Heidegger és Mannheim	71
Az adaptáció nehézségei	72
A csoportemlékezés jellemzői	73
Út a személyes élmény felé	74
Az emlékek legitimáló funkciója	75
A látószög fogalma és a „helyes” társadalmi szemléletmód	75

Létértelmezés történelmi távlatban	76
Stabilitás és hagyomány	77
Monopolium	77
Atomizált konkurencia	78
Világképek versengése	79
A politikai fundamentum kora az átalakuló társadalmakban	80
Közélet mint kontextus	82
Napirenden a történelem: stratégia és gyakorlat	83
Egy tárgy mint szimbólum és jelentése	84
<i>Függelék</i>	86
Párhuzamosságok, alapfogalmak a kommunikációról mint problémamegoldásról szóló diskurzusban	86
Kommunikáció és részvétel	87
A kollektív részvételtől	90
<i>Utószó a jegyzet végére a szervezeti (kommunikációs) képzésről</i>	94
Projekt munkák, kutatások	94
Kontextusok és kommentárok	95
Szocializáció és alkalmazás	96
Ahol a kommunikáció teremthető	97
Együttműködés és szervezet	98
Motiváció	99
Irodalom	100

X 105 825